

ΕΥΡΥΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, Ἀθῆναι

ΟΙ ΗΘΙΚΟΙ ΑΦΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ WITTGENSTEIN:

ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ «ΕΙΣ ΕΑΥΤΟΝ» ἢ ΠΩΣ «ΚΟΥΒΕΝΤΙΑΖΕΤΑΙ»
Η ΣΙΩΠΗ

«Ὅλα σχεδὸν τὰ γραφτά μου εἶναι πάντα
κουβέντες μὲ τὸν ἑαυτό μου καὶ μόνο· πράγματα
ποὺ λέω στὸν ἑαυτό μου στόμα μὲ στόμα».
L. Wittgenstein, *Culture and Value* (1980) 77.

1. Στὴν ἐκτενὴ σάτιρά του *Μιὰ ἐπιστολή: Πάνω στὸ θέμα τῶν ἠθικῶν καὶ αἰσθητικῶν κρίσεων τοῦ κ. Ludwig Wittgenstein* παρωδεῖ ὁ Julian Bell¹ τὶς πρωτόφαντες γιὰ τὴν ἐποχὴ ἀπόψεις γιὰ τὴν ἠθικὴ τοῦ βιεννέζου φιλοσόφου, ὅπως εἶχαν ὑποστηριχθεῖ στὴ *Διάλεξη γιὰ τὴν ἠθικὴ*² καὶ πιὸ ριζικὰ «σημανθεῖ» στὸν *Tractatus*³. Πολεμώντας τὸν ἐχθρὸ «μὲ τὰ ἴδια τὰ ὄπλα» του, ἀλλὰ «καὶ μὲ τὸ λογικὸ καὶ τὸν κοινὸ νοῦ, ποὺ σημάδεψαν γιὰ αἰῶνες τὴ Σχολὴ τοῦ Cambridge», ὅπως χαρακτηριστικὰ λέει, στιχουργεῖ αὐτὸ ποὺ στὸν καιρὸ του ἀλλὰ καὶ ἀργότερα λογίστηκε ὡς ἡ «ἠθικὴ θεωρία» τοῦ «σκοτεινοῦ» τοῦ αἰῶνα μας, ὅχι λιγότερο νηφάλια ἀπὸ πολλὲς θετικιστικὲς καὶ ὑπαρξιστικὲς ἀποτιμήσεις της, πρὶν τὰ γράμματα, τὰ κατάλοιπά του καὶ πολλὲς προσωπικὲς μαρτυρίες ἔλθουν στὸ φῶς καὶ ρίξουν νέο φῶς στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ ἔργο⁴.

1. «An Epistle: On the Subject of the Ethical and Aesthetic Beliefs of Herr Ludwig Wittgenstein to Richard Braithwaite», στὸν τόμο τοῦ Sherard Vines (Ed.), *Whips and Scorpions: Specimens of Modern Satiric Verse, 1914-1931*, London 1932, 21-30, ἀνατύπ. στὸν τόμο τῶν I. M. Copi and R. W. Beard (Eds.), *Essays on Wittgenstein's Tractatus*, New York - London 1966, 67-73: 69-70. Γιὰ τὴν ἐκτονωτικὴ ἀπήχηση ποὺ εἶχε τὸ ποίημα στὸ Cambridge βλ. Fania Pascal, «Wittgenstein: A Personal Memoir» στὸν τόμο τοῦ C. G. Luckhardt (Ed.), *Wittgenstein: Sources and Perspectives*, Sussex 1979, 23-60: 28. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα, ποὺ ἔχουν μεταφρασθεῖ ἐλληνικά, ὅλες οἱ ἄλλες μεταφράσεις εἶναι δικές μου. Τὸ ἔργο *Culture and Value* εἶναι ἔτοιμο γιὰ ἐκδοσὴ σὲ μετάφρασή μου.

2. *A Lecture on Ethics* (1929), «The Philosophical Review» 74 (1965) 3-12, μετάφρ. Ἀναστασίας Καραστάθη στὸν τόμο τοῦ Κ. Ι. Βουδούρη, *Ἀρθολόγιο Ἀναλυτικῶν Φιλοσόφων*, Ἀθῆναι 1977, 123-132.

3. *Tractatus Logico-Philosophicus*, transl. by D. F. Pears and B. F. McGuinness, London 1978⁵ (1922), μετάφρ. στὰ ἐλληνικά Θανάση Κιτσόπουλου, Ἀθήνα 1978, 128-131.

4. Γιὰ τὴν ὥς τὸ 1969 ἐργογραφία τοῦ Wittgenstein μὲ τὴν ἀλληλογραφία καὶ μερικὰ ἀπομνημονεύματα ὁμοτέχνων καὶ μαθητῶν βλ. Κ. Τ. Fann, *Wittgenstein's Conception of Philosophy*, Berkeley and Los Angeles 1969, 113-117 καὶ Luckardt, ὁ.π. 9-10 καὶ 61-98

Λέει ο Bell:

«...Στὰ τείχη τοῦ κόσμου χτυποῦνται οἱ ἀξίες φτεροκοπώντας,
 ἄγνωστες... χτυποῦν τὸ κουδούνι μὰ στέκονται ἀπ' ἔξω.
 Ὅλες οἱ δηλώσεις ποὺ μποροῦν νὰ κάνουν οἱ ἄνθρωποι, ψεύτικες κι
 ἀληθινές,
 ἔχουν γεγονότα γιὰ ἀντικείμενα καὶ κατηγορήματα.
 Κι ἔτσι φαίνεται καθαρὰ
 πὼς ὅλες οἱ δηλώσεις γιὰ τὴν ἀξία δὲν ἔχουν νόημα.
 Καὶ ἡ περίπτωσή του, ἂν σωστὰ τὸν κατάλαβα,
 εἶναι πὼς λέει ἀνοησίες μιλώντας γιὰ τὸ Ἄγαθὸ
 καὶ γιὰ ὅ,τι ὑπάρχει ὠραιότερο καὶ καλύτερο.
 Ἡ σκέψη δὲν μπορεῖ νὰ σκεφθεῖ, ἡ ἐπιστήμη νὰ δείξει
 τὸ στοιχεῖο τῆς ἀξίας ἐδῶ κάτω...
 ...Λέει ἀνοησίες, κάνει ἀνάριθμες δηλώσεις,
 γιὰ πάντα παραβαίνει τὸν ὄρκο του γιὰ τὴ σιωπὴ.
 Ἡθική, αἰσθητική, κουβέντες του μέρα καὶ νύχτα
 καὶ ὀνομάζει τὰ πράγματα καλὰ καὶ κακά, σωστὰ καὶ λάθος.
 Τὸ σύμπαν ἀρμενίζει στὴ χαραγμένη πορεία του
 κι αὐτὸς ξεκλέβει γνώση ἀπὸ μιὰ κρυφὴ πηγὴ.
 Ἕνας μυστικὸς στὸ τέλος πιστὸς καὶ σαφής...».

Πραγματικὰ γιὰ τὸ «μετα-ἠθικὸ» πρῶμο Wittgenstein, τὸ θεωρητικὸ
 τῶν ὁρίων τῆς γλώσσας καὶ ἀρνητὴ τοῦ νοήματος στὴ γλώσσα τῆς ἠθικῆς,
 «ἠθικὲς προτάσεις δὲν ὑπάρχουν», εἶναι ψευδοπροτάσεις καὶ δὲν ἀπομένει
 παρὰ ἡ σιωπὴ στὸν *Tractatus* καὶ ἡ ἀ-νοησία —ἔστω ἡ σπουδαία ἀ-νοησία—
 στὴ *Διάλεξη*. Ἡ ἠθικὴ —ὅπως καὶ ἡ λογικὴ— δὲν λέγεται, δείχνεται· εἶ-
 ναι τὸ μυστικὸ στοιχεῖο, πού, ὅσο κι ἂν «ὑπάρχει», εἶναι ὑπερβατικό. Γιὰ
 τὴν ἠθικὴ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλήσει μὲ νόημα, ἐπιστημονικά, γιὰτὶ δὲν
 εἶναι ἐπιστήμη. Λειτουργία τῆς γλώσσας εἶναι νὰ περιγράφει τὸν κόσμο.
 Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ μιλήσει γιὰ τὴν ἀξία, ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο.
 Καὶ «γιὰ ὅ,τι δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μιᾶ, γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ σωπαίνει»⁵.

γιὰ νεώτερα δημοσιεύματα· βλ. ἀκόμα L. Wittgenstein, *Remarks on the Philosophy of Psychology*, Oxford 1980 καὶ *Culture and Value* (βραχ. CV), transl. by P. Winch, Oxford 1980 (ἀρχικὰ γερμανικὰ *Vermischte Bemerkungen*, Frankfurt 1977).

5. *Tractatus* 6.421-7. Πρβλ. Anthony Quinton «The two Philosophies of Wittgenstein» στὸν τόμο τοῦ B. Magee, *Men of Ideas*, London 1978, 96-115:107 καὶ Anthony Kenny, *Wittgenstein*, London 1976³, 8: «The *Tractatus* like all metaphysics, was an attempt to say the unsayable». Βλ. G. Ryle, *A Logical Mystic* «Nation and the Athenaeum» 32 (1923) 675-8, C. W. Stace, *Mysticism and Philosophy*, Philadelphia 1960, 78 καὶ B. F. McGuinness, *The Mysticism of the Tractatus*, «The Philosophical Review» 75 (1966) 305-328.

“Όσο κι αν μαζί με την άποψη για τη γλώσσα και τὸ νόημά της άλλαξαν στη λεγόμενη «ύστερη φιλοσοφία» του Wittgenstein και οί απόψεις του για την ήθική —μια μορφή ζωής ανάμεσα στις πολλές άλλες—, με την παραδοχή «άμέτρητων ειδών προτάσεων, ανάλογων με την πολλαπλότητα των γλωσσικών παιγνιδιών» και την άπόρριψη του «ύπερβατικού ιδεαλισμού»⁶— όσο κι αν άλλαξαν ακόμα μερικές θέσεις του *Tractatus* στὸν καιρὸ τῆς Διάλεξης, όταν οί νέες ιδέες άρχισαν νά κυοφοροῦνται, ὡστόσο στις κοινές θέσεις τῶν δύο αὐτῶν κειμένων θεμελιώθηκε βασικά αὐτὸ ποὺ γενικά λογίστηκε ἡ «ήθική θεωρία» του Wittgenstein. Στὸ μονομερές ἴδωμά της στηρίχτηκε θεωρητικά ἡ συγκινησιοκρατία, παραβλέποντας, πῶς, ἐν τούτοις, τὸ μυστικὸ στοιχεῖο, «αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει κανεῖς νά σωπαίνει», ὑπάρχει⁷, ὅπως άφετηρία του «ἐπιτακτισμοῦ» ὑπῆρξαν οί ὑστερότερες θεωρίες του⁸. Γιατὶ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ χτυπητὰ φιλοσοφικά παράδοξα τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Wittgenstein, ποὺ δὲν χωροῦσε σὲ καμιά Σχολή, ἔγινε γενάρχης δύο σχολῶν γενικά, τοῦ λογικοῦ θετικισμοῦ καὶ τῆς γλωσσο-ἀνάλυσης, καὶ ἰδιαίτερα στὴν ήθική τῆς συγκινησιοκρατίας καὶ τοῦ «ἐπιτακτισμοῦ». Κι ἐνῶ τὰ ὅσα λέει ὁ Wittgenstein στὸ «ζωτικὸ του παράδοξο»⁹ γιὰ τὶς φιλοσοφικὲς γενικά προτάσεις ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν ήθική —πῶς δηλαδή, εἶναι ἀπλὲς διευκρινίσεις, ποὺ πρέπει «αὐτὸς ποὺ τὶς καταλαβαίνει, ἀφοῦ με τὴ βοήθειά τους (πατώντας πάνω τους) τὶς ὑπερπηδήσει καὶ προχωρήσει πέρα ἀπ’ αὐτές, τελικά νά τὶς ἀναγνωρίσει ὡς στερημένες ἀπὸ νόημα, γιὰ νά δεῖ σωστὰ τὸν κόσμο»¹⁰— ὡστόσο οί στάσεις ποὺ με τὸν ἓναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο κατὰ καιροῦς ἐξέφρασε γιὰ τὴν ήθική, τὴν τέχνη καὶ τὸ θεό, θεωρήθηκαν κάπως ἀντιφατικὲς με τὴν «ήθική σιωπή» του, παραβίαση ἀπὸ τὸν ἴδιο τοῦ «μυστικοῦ», κι ἔτσι ἀντινομικὲς με τὴ «θεωρία» του — καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν Bell.

Γράφει ὁ Russell στὴ γνωστὴ Εἰσαγωγή του στὸν *Tractatus*, ποὺ τώρα ξέρουμε πόσο λίγο εἶχε ἱκανοποιήσει τὸν Wittgenstein, γιὰτὶ δείχνει πόσο λίγο κατάλαβε τὸ βαθύτερό του νόημα¹¹:

6. Jeremy Walker, *L. Wittgenstein's Earlier Ethics*, «American Philosophical Quarterly» 5 (1968) 219-232 : 224.

7. *Tractatus* 6.522. Πρβλ. Paul Engelmann, *Letters from Ludwig Wittgenstein*, transl. by L. Furtmüller, Oxford 1967, 97 γιὰ τὴν παρανόηση τοῦ θετικισμοῦ.

8. Βλ. G. C. Kerner, *The Revolution in Ethical Theory*, Oxford 1966, 148. Πρβλ. Pierre Dubois, *Le problème moral dans la philosophie anglaise de 1900-1950*, Paris 1967, 199 ἐπ. γιὰ μιὰ σωστὴ ἐκτίμηση τῆς τριπλῆς ἐπίδρασης τοῦ W., καὶ M. Warnock, *Ethics since 1900*, Oxford 1966², 56, 65-66, 81-83, 111-113.

9. Βλ. Quinton, ὁ.π. 102. Πρβλ. R. J. Fogelin, *Wittgenstein*, London 1976, 92 γιὰ τὴ διαφορὰ φιλοσοφικῶν καὶ ήθικῶν προτάσεων στὸν *Tractatus*.

10. *Tractatus* 6.54.

11. *Tractatus*, Εἰσαγωγή 39. Γιὰ τὸ ὅτι ὁ Russell δὲν κατάλαβε καλὰ τὸ πνεῦμα

«Είναι αλήθεια πώς ένας που ακολουθεί αυτή τη μέθοδο διδασκαλίας μπορεί να έχει την τύχη του Σωκράτη, ἀλλ' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς τρομάζει, ἂν αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη σωστὴ μέθοδος... Αὐτὸ πὺν προκαλεῖ τὸ δισταγμὸ εἶναι τὸ γεγονὸς πὺς, πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ Wittgenstein καταφέρνει νὰ πεῖ πάρα πολλὰ γι' αὐτὸ πὺν δὲν μπορεί νὰ εἰπωθεῖ, ὑποδείχνοντας ἔτσι στὸ σκεπτικιστὴ ἀναγνώστη πὺς πιθανὸν νὰ ὑπάρχει κάποιος τρόπος διαφυγῆς μέσα ἀπὸ μιὰ ἱεραρχία γλωσσῶν, ἢ ἀπὸ κάποια ἄλλη ἔξοδο. Τὸ ὅλο θέμα τῆς Ἠθικῆς, γιὰ παράδειγμα, τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν Wittgenstein στὴ μυστική, μὴ ἐκφράσιμη περιοχὴ. Παρόλα αὐτὰ ὅμως, καταφέρνει νὰ μεταδώσει τὶς ἠθικὲς του πεποιθήσεις».

Καὶ ἐννοεῖ βέβαια ὁ Russell τοὺς ἠθικοὺς ἀφορισμοὺς πὺν πλαισιώνουν τὴν ἀρνητικὴ «ἠθικὴ θεωρία» τοῦ *Tractatus*, ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο τῆς ἀποψῆς του γιὰ τὴ γλώσσα στὸ ἔργο αὐτό.

Πραγματικά, γιὰ νὰ εἶναι συνεπὴς μὲ τὴ «θεωρία» τοῦ *Tractatus*, ὅπως ἐρμηνευόταν παλαιότερα ὡς τὸ «Εὐαγγέλιο τοῦ θετικισμοῦ», μιὰ καὶ καθόρισε «τοπικά»¹² τὴ θέση τῆς ἠθικῆς, ἔπρεπε, τουλάχιστον στὸ ἔργο αὐτό, νὰ μὴν πεῖ σχετικὰ τίποτα. Καὶ ὅμως, καὶ στὸν *Tractatus* καὶ μεταγενέστερα κουβέντιασε ὁ Wittgenstein ἰδιότυπα τὴν ἠθικὴ σιωπὴ του. Εἶναι βέβαια αλήθεια ὅτι ἡ ριζικὴ σιωπὴ μπροστὰ στὸ ὑπερβατικὸ ἀποτελεῖ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ δόγμα τοῦ *Tractatus*. Οὔτε ἀπερίφραστα στὰ *Τετράδια*¹³ οὔτε στὴ *Διάλεξη* δὲν τὴν περιχαράκωνει μὲ τὴ σιωπὴ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐμμένει στὸ μὴ προτασιακὸ χαρακτήρα τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς, στὸ ἄρρητό της καὶ στὸν ὑπερβατικὸ ἢ ὑπερφυσικὸ χαρακτήρα της. Καὶ ἐνῶ στὴ μέση περίοδο τῆς φιλοσοφίας του¹⁴ —ὅπου ἡ γραμματικὴ ὑποκαθιστᾷ τὴ λογικὴ τῶν λέξεων— καὶ στὶς *Φιλοσοφικὲς Ἑρευνες*¹⁵ —μὲ τὴ

τοῦ βιβλίου βλ. R. J. Cavalier, *Ludwig Wittgenstein's Tractatus Logico-Philosophicus: A Transcendental Critique of Ethics*, Washington 1980, 13, ὅπου ἀναφορὰ σὲ γράμμα στὸν Ficker. Πρβλ. *Letters to Ludwig von Ficker*, transl. by Bruce Gillette, στὸν τόμο τοῦ Luckhardt, ὁ.π. 97, γράμμα 27.

12. Jacques Bouveresse, *Wittgenstein: La rime et la raison (Science, éthique et esthétique)*, Paris 1973, 10, δηλ. ὄχι περιγραφικά.

13. Ἐτσι ἀποδίδω τὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Wittgenstein *Notebooks 1914-1916*, Oxford 1979² (1961) ἀντὶ τοῦ πὺν γλωσσικὰ σωστοῦ «Σημειωματάρια». Γιὰ μιὰ τάση ὅμως στὸ «μυστικὸ» βλ. σ. 51 (25.5.15).

14. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἀνήκουν κυρίως τὰ ἐξῆς ἔργα: *Philosophische Bemerkungen* (1930), ed. by Rush Rhees, Oxford 1964, *Philosophische Grammatik* (1932), ed. by Rush Rhees, Oxford 1969 καὶ *The Blue and Brown Books* (1933-35), ed. by Rush Rhees, Oxford 1958.

15. *Philosophical Investigations* (I: 1945, II: 1945-49), transl. by G. E. M. Anscombe, Oxford 1953, μετάφρ. στὰ Ἑλληνικά Π. Χριστοδουλίδη, *Φιλοσοφικὲς Ἑρευνες*, Ἀθήνα 1977. Βλ. Fogelin, ὁ.π. 122.

«μπιχεϊβοριστική» σημαντική, τὸν «ψυχολογισμό» καὶ τὸν ἀνθρωπολογισμό τους— δὲν συζήτησε ἰδιαίτερα τὴν «ἐννοηματικότητα» τῆς ήθικῆς μὲ τὴ θεώρηση τῆς γλώσσας ὡς «ἐργαλείου», σύμβασης καὶ μέσου ἐπικοινωνίας, καὶ τῆς ήθικῆς ὡς αὐτόνομης καὶ μὴ ἀναγώγιμης μορφῆς ζωῆς μὲ τὸ δικό της γλωσσικὸ παιγνίδι ὑπόβαθρο τῶν σχετικῶν ἀποφάνσεων, ἀναπόφευκτα νομιμοποίησε τὶς ἐκφράσεις της στὸ ὁμιλιακὸ σύμπαν. Ὡστόσο, καὶ στὴν ὕστερη φιλοσοφία του, ὅπως ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται σπερματικά γύρω στὰ 1931, παρατηρήθηκε πὼς «ὑπάρχει ἓνα δεῦτερο ήθικὸ μέρος κρυμμένο, ποὺ ἔρχεται στὸ φῶς λιγότερο ἀπ' ὅ,τι στὸν *Tractatus*¹⁶.»

Ἐγραφε πραγματικά τότε ὁ Wittgenstein: «Τὸ ἄρρητο (αὐτὸ ποὺ βρίσκω μυστηριῶδες καὶ εἶμαι ἀνίκανος νὰ ἐκφράσω) εἶναι τὸ ὑπόβαθρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο παίρνει νόημα ὅ,τιδήποτε μπορῶ νὰ ἐκφράσω» (CV 16/1931)¹⁷. Καὶ εἶναι γνωστὸ πὼς διατηροῦσε γιὰ πολὺ τὴ διχοτόμηση γεγονότων - ἀξιῶν, ἀμφισβητώντας τὸ ρόλο τοῦ λόγου καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐξήγηση τῆς θρησκείας¹⁸, καὶ ἀφοῦ εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ δέχεται ὅλες τὶς γλωσσικὲς ἐκφράσεις ὡς «ἐννοηματικές», ἀπὸ τὸ ρόλο τους ὡς στοιχείων τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Μόνο μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς τελικῆς φάσης τῆς φιλοσοφίας του, ὑποστηρίζουν οἱ A. Janik - S. Toulmin¹⁹, φαίνεται νὰ ἔχει ἐγκαταλείψει ὁ Wittgenstein, τὴν ἀπόλυτη ἀντίθεση μετὰ τῶν περιγραφικῶν ἀποφάνσεων καὶ τοῦ «τελετουργικοῦ, ἐπιτελεστικοῦ λόγου» καὶ νὰ ἔχει «ἀχρηστεύσει» τὸ κύριο κριτήριό μὲ βάση τὸ ὁποῖο εἶχε κάνει τὴν ἀρχικὴ ἀπόλυτη διάκρισή του μετὰ τῶν «ρητῶν» γεγονότων... καὶ τῶν «ὑπερβατικῶν ἀξιῶν», ποὺ «πρέπει ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων νὰ παραμείνουν γιὰ πάντα ἀνέκφραστα». Μόνο στὴν τελικὴ φάση, πιστεύουν, δὲν μπορεῖ ὁ φιλόσοφος νὰ προβάλλει θέσεις ἐνάντια στὸ ἐπιχείρημα «ὅτι ήθικὴ καὶ θρησκεία συνεπάγονται δικές τους μορφὲς ζωῆς μέσα στὶς ὁποῖες τὰ ήθικά καὶ θρησκευτικὰ παιγνίδια μποροῦν μὲ τὸν τρόπο τους νὰ διατυπωθοῦν καὶ νὰ ἔχουν νόημα»· δὲν μπορεῖ δηλαδὴ πιά «νὰ ὑποστηρίξει τὴν

16. Kurt Wuchterl - Adolf Hübner, *Wittgenstein*, Reinbek bei Hamburg 1979, 120.

17. Γιὰ τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς στὸ ὑπερβατικὸ στὰ ὕστερα χρόνια του, βλ. τοὺς ἀφορισμοὺς τοῦ τόμου *Κουλτούρα καὶ Ἀξία* στὸ 5ο μέρος τῆς ἐργασίας. Πρβλ. A. Grabner - Heider, *Wittgenstein und das 'Mystische'*, «Zeitschrift für kath. Theologie» 97 (1975).

18. Βλ. L. Wittgenstein, «Remarks on Frazer's Golden Bough», transl. by John Beversluis, στὸν τόμο τοῦ Luckhardt 61-81. Πρβλ. Mostafa Faghfoury, «Wittgenstein, Science and Religious Practice» πολυγρ. 8-9, ἀνακοίνωση ἀκόμα ἀνέκδοτη στὸ 6ο Συμπόσιο Wittgenstein στὸ Kirchberg/Wechsel 24-30.8.1981 (IWS).

19. *Wittgenstein's Vienna*, New York 1973, 234. Πρόκειται γιὰ ἓνα κάπως «γραφικὸ» βιβλίο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐνταξης τοῦ W. στὸν εὐρωπαϊκὸ καὶ ἰδιαίτερα τὸ βιεννέζικο περίγυρο, γιὰ ἓνα βιβλίο σταθμό. Ἐνδεικτικὸς εἶναι ὁ μακρὸς ὑπότιτλός του. Γιὰ τὴν ήθικὴ γενικά καὶ γιὰ λοιπὲς ἀναφορὲς μου βλ. σσ. 19-20, 164-165, 232-236 καὶ γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ *Tractatus* 167-201. Πρβλ. F. Copleston, *Philosophies and Cultures*, Oxford 1980, 78, 177 n. 2.

ατομοκρατική άποψή του για τήν ήθική με έκκληση στη διχοτόμηση μεταξὺ τοῦ ἐκφραστοῦ καὶ τοῦ ὑπερβατικοῦ». Πιστεύουν ὥστόσο —άποψη πού καὶ προσωπικά συμμερίζομαι καὶ προκύπτει καὶ ἀπὸ τοὺς ἀφορισμούς του— πὼς ὁ ήθικο-θρησκευτικὸς λόγος παρέμεινε γι' αὐτὸν πάντοτε αἶνιγμα, καὶ πὼς στὴν πραγματικότητα «ἡ ἀλλαγὴ τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου του δὲν τὸν ὁδήγησε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ήθική ατομοκρατία του». Καὶ καταλήγουν σχετικά: «Αὐτὸ πὺ εἶναι βέβαιο εἶναι ὅτι, ὅποιαδήποτε κι ἂν ἦταν τὰ αὐστηρὰ ἐπακόλουθα τῆς ὕστερης θέσης του, ἡ ἀπόλυτη διχοτομία γεγονότων καὶ ἀξιών εἶχε γι' αὐτὸν μεγάλη σημασία».

Ἔτσι, λόγος γιὰ τὴν ἀξία, ἔξοδος ἀπὸ τὴ σιωπὴ —πού κυρίως σὰν ἄνθρωπος μὲ βαθειὰς ὑπαρξιακὰς ἀνησυχίες, ἰσχυρὰς ήθικὰς καὶ θρησκευτικὰς πεποιθήσεις καὶ καλλιτεχνικὸ πάθος δὲν μπόρεσε στὶς ἰδιωτικὰς του κυρίως στιγμὰς νὰ μὴν παραβιάσει— στάθηκε βασικὰ γι' αὐτὸν ἡ ἰδιότυπη «ποίησις» τῶν ἀφορισμῶν του, μὲ τὴν ἐκπληκτικὴ χρῆσι τῆς μεταφορᾶς καὶ τῆς παρομοίωσης, μὲ τὸ ἐπιγραμματικὸ ὕφος καὶ τὴ βαθειὰ ἐσωτερικότητα. Καὶ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὰ στὶς σκέψεις του, τὰ σύγχρονα *Εἰς ἐαυτόν*, πὺ εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας πρόσφατα καὶ πὺ ἡ μελέτη τους ὅπωςδήποτε θ' ἀλλάξει τὴν παραδοσιακὴ εἰκόνα τοῦ Wittgenstein. Ὁ εὐγλωττος γιὰ τὶς θέσεις τῆς ὕστερης φιλοσοφίας του ἀγγλικὸς τίτλος *Πολιτιστικὸ μὶρφωμα («κουλτούρα»)* καὶ ἀξία —πού ὑποκατέστησε τὸ γερμανικὸ *Ἀνάμικτες παρατηρήσεις*— νομιμοποιεῖ βασικὰ τὶς σκέψεις αὐτὰς ὡς περιγραφὰς φαινομένων στὰ πλαίσια τοῦ πολιτισμοῦ πὺ τὶς ἐκφράζει. Μὲ τὴ δραματικότητα ὥστόσο, κάποτε μὲ τὴν τραγικότητά τους, ὡς ἀπεγνωσμένες ἀπόπειρες ἐκφρασις τοῦ ἄρρητου καὶ τοῦ ὑπερβατικοῦ, φαντάζουν περισσότερο κραυγὰς, ἀναπόδραστες παραβιάσεις τῆς σιωπῆς, παρὰ ἀπλὰς φαινομενολογικὰς περιγραφὰς τοῦ ἀξιακοῦ φαινομένου.

Ἡ κάποια αὐτονομία ἀπὸ τὰ πολιτισμικά τους συμφραζόμενα πὺ ἀναγνωρίζεται σὲ μία ἀπὸ αὐτὰς²⁰, τὸ γεγονὸς ὅτι σχεδὸν οἱ μισὰς τοποθετοῦνται χρονικὰ πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ «ὕστερη» φάσι τῆς φιλοσοφίας τοῦ Wittgenstein²¹, ἀλλὰ καὶ ἡ διαπίστωση πὼς τὸ ἀνέλπιδο πάλεμα γιὰ τὴν ἐκφρασις τοῦ ὑπερβατικοῦ δὲν φαίνεται νὰ κατασιγάστηκε ποτὲ ἀπὸ τὸν Wittgenstein στοχαστή, ἐπιτρέπουν νὰ τὶς δοῦμε σὰν ὕστερόγραφο τοῦ «ἄγραφου» μέρους τῆς σκέψης του, πὺ κατὰ τὴ ρητὴ ὁμολογία του εἶναι καὶ τὸ πὺ σπουδαῖο²², καὶ ἀνακαλεῖ τὴ δραματικὴ διακήρυξι τῆς πλατωνικῆς

20. CV 6/1937.

21. Οἱ 35 ἀπὸ τὶς 87 σελίδες εἶναι γραμμἐνες πρὶν ἀπὸ τὸ 1940, πὺ ἔκανε ὁ Wittgenstein τὸ πρῶτο του Σεμινάριο γιὰ τὶς *Φιλοσοφικὰς Ἔρευνες*.

22. Βλ. *Letters to L. von Ficker* 23, Luckhardt, ὁ.π. 94: «my work consists of two parts: of the one which is here, and of everything which I have *not* written. And precisely this second part is the important one».

Ἐπιστολῆς. Γιατί, πέρα καὶ πάνω ἀπὸ τὶς ἐκάστοτε θεωρίες του γιὰ τὴ γλώσσα καὶ μὲ δοσμένη τὴν ἐτυμηγορία του γιὰ ὅλα τὰ βιβλία τῆς ἠθικῆς, φαίνεται νὰ συμμεριζόταν σ' ὅλη του τὴ ζωὴ ὁ Wittgenstein τὴν ἐξομολόγηση τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὸ «μέγιστο μάθημα»: *Οὐκ οὐν ἐμὸν γε περὶ αὐτῶν ἐστὶν σύγγραμμα οὐδὲ μήποτε γένηται· ῥητὸν γὰρ οὐδαμῶς ἐστὶν ὥς τὰ ἄλλα μαθήματα, ἀλλ' ἐκ πολλῆς συνουσίας γιγνομένης περὶ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ καὶ τοῦ συζῆν ἐξαίφνης, οἷον ἀπὸ πυρὸς πηδήσαντος ἐξαφθὲν φῶς, ἐν τῇ ψυχῇ ἐκείνῳ ἐκείνῳ αὐτὸ ἑαυτὸ ἤδη τρέφει* (341 c). Ἔτσι, οἱ ἀφορισμοὶ αὐτοί, καθὼς καὶ ἄλλοι ποὺ βρίσκουμε κυρίως στὰ παλαιὰ του *Τετράδια*, ὅπου ὁ στοχαστὴς Wittgenstein ἀναζητᾷ τὸν ἑαυτό του καὶ τὸ θεὸ καὶ ὅ,τι μπορεῖ νὰ ἰδωθεῖ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς αἰωνιότητος καὶ μιλάει «ἐκ βαθέων» μὲ τὸν ἑαυτό του, στέκονται μπροστὰ μας σὰν ἀνοιχτὴ πρόκληση, γιὰ νὰ μᾶς ἀποκαλύψουν —παράλληλα μὲ τὴ ζωὴ του ὅπου μοναδικὰ βίωσε τὴν ἠθικὴ του σιωπὴ καὶ τὴν ἔκανε πράξη— τὴν «ἀνθρωπικότητά» του, τὸ ἀληθινὸ τοῦ πρόσωπο, τὴν ψυχὴ καὶ τὴν πολύχρωμη ζεστή του πίστη²³.

Πραγματικά, περισσότερο ἀπὸ τὶς «θεωρίες» του γιὰ τὴ γλώσσα —ποὺ ἀποτελέσσει τὸ παραμόνιμο πάλεμά του στὸ χῶρο τοῦ φιλοσοφεῖν— καὶ ποὺ ἄλλοτε ἐξόριζαν κι ἄλλοτε μὲ τὶς προεκτάσεις τους νομιμοποιοῦσαν τὸν ἠθικὸ λόγο, οἱ στοχασμοὶ αὐτοὶ ἐξηγοῦνται καὶ δικαιώνονται μὲ ὅσα ὁ ἴδιος λέει στὸν ἐπίλογο τῆς *Διάλεξής* του καὶ συμπληρωματικὰ ἐπεξηγεῖ λίγο ἀργότερα, καθορίζοντας κατηγορηματικὰ καὶ ἀποφασιστικὰ τὸν προσωπικὸ του δρόμο διαφυγῆς ἀπὸ τὴ σιωπὴ:

«Στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἠθικὴ ξεπηδάει ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία μας νὰ ποῦμε κάτι γιὰ τὸ ἔσχατο νόημα τῆς ζωῆς, τοῦ ἀπόλυτου ἀγαθοῦ, αὐτοῦ ποὺ ἔχει ἀπόλυτὴ ἀξία, ἡ ἠθικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ναι ἐπιστήμη. Αὐτὸ ποὺ λέει σὲ καμιά περίπτωση δὲν προσθέτει τίποτα στὴ γνώση μας. Ἀλλὰ εἶναι τεκμήριο μιᾶς τάσης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, μιᾶς τάσης ποὺ δὲν μπορῶ προσωπικὰ παρὰ νὰ σεβαστῶ βαθιά καὶ δὲν θὰ γελοιοποιοῦσα ποτὲ στὴ ζωὴ μου»²⁴.

Καὶ τὸ προσωπικὸ αὐτὸ στοιχεῖο τοῦ ἠθικοῦ διαλογισμοῦ, τὴν ἀνορθόλογη τάση νὰ ξεπεράσουμε τὰ ὅρια τῆς γλώσσας, τὴ βαθειὰ ἐσωτερικότητα τοῦ ἠθικοῦ λόγου τὴν ἐπισημαίνει στὶς 17 τοῦ Δεκέμβρη τοῦ 1930 σὲ μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα συζήτηση μὲ τὸν F. Waismann²⁵. Στὸ ἐρώτημα «ἂν ἡ ἀξία εἶναι μιὰ συγκεκριμένη ψυχικὴ κατάσταση ἢ μιὰ μορφή ἐγγενὴς σὲ

23. Βλ. CV 23/1932-34: «Τὸ πρόσωπο εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ σώματος». Πρβλ. 56/1946, 62/1947 καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ πρώτη 1/1914: «...συχνὰ δὲν μπορῶ νὰ διακρίνω τὴν ἀνθρωπικότητα σ' ἕναν ἄνθρωπο».

24. Ὁ.π. 132.

25. *Notes on Talks with Wittgenstein*, publ. by Max Black, «The Philosophical Review» 74 (1965) 12-16: 16.

όρισμένα συγκινησιακά δεδομένα», απορρίπτοντας κάθε εξήγηση και κάθε θεωρία για την ήθική, «γιατί τότε ή ήθική δεν θα είχε αξία» —χωρίς όμως να υίοθετεί τον τυπικό υποκειμενισμό— άπαντᾷ:

«Στὸ τέλος τῆς διάλεξής μου στὴν ήθική μίλησα σὲ πρῶτο πρόσωπο. Πιστεύω πὼς αὐτὸ εἶναι ἄρκετὰ οὐσιῶδες. Ἐδῶ τίποτ' ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ. Μπορῶ μόνο νὰ μιλῶ γιὰ λογαριασμό μου. Γιὰ μένα ή θεωρία δὲν ἔχει ἀξία. Μιὰ θεωρία δὲν μοῦ λέει τίποτα».

Ἔτσι, παράλληλα μὲ τὸν ὑπερβατικὸ ἰδεαλιστὴ τῆς ήθικῆς Wittgenstein τοῦ *Tractatus*, ποὺ περιχαράκωσε τὴν ήθική ἀπὸ τὸν ἀναπαραστατικὸ λόγο καὶ τὴν ἐναπόθεσε στὴ σιωπὴ καὶ τὴ «δείξη», παράλληλα μὲ τὸ «φαινομενολόγο» δομοκρατικὸ Wittgenstein τῶν *Φιλοσοφικῶν Ἑρευνῶν*, ποὺ νομιμοποίησε φιλοσοφικὰ τὴν ήθική ὡς φαινόμενο περιγράψιμο καὶ νοηματικό, μορφή ζωῆς μὲ τὸ δικό της γλωσσικὸ παιγνίδι, ἀποκαλύπτεται στοὺς ήθικούς του ἀφορισμοὺς ὁ στοχαστὴς, καλλιτέχνης, ἰδιότυπος «ποιητὴς» καὶ ἀναζητητὴς τοῦ θεοῦ τοῦ Wittgenstein, πού, ὑπερβαίνοντας τὶς ήθικὲς θεωρίες, γράφει τὰ δικά του *Εἰς ἑαυτὸν* καὶ μᾶς φανερώνει τὴν προσωπικὴ του ήθική, αἰσθητικὴ καὶ θρησκευτικὴ στάση γιὰ τὸν κόσμον μὲ τὸν ἐπιγραμματικὸν λόγον του καὶ μὲ ψήγματα καθαρῆς ποίησης, ποὺ δίνουν στὸ ὄψος τοῦ λόγου του τὴ μοναδικότητα ἐκείνη ποὺ κατὰ τὶς νεώτερες ἐκτιμήσεις ἀποτελεῖ καὶ τὴν πιὸ οὐσιαστικὴ συμβολὴ του στὸ χῶρον τοῦ πνεύματος καὶ ὄχι μόνο τῆς ἀκαδημαϊκῆς φιλοσοφίας²⁶.

Οἱ σκέψεις πάνω σὲ ήθικὰ θέματα στὸν τόμον αὐτὸ δὲν προσθέτουν πολλὰ νέα στοιχεῖα στὸν ήθικὸ στοχασμὸ τοῦ Wittgenstein. Μὲ τὴν ἐπανεκτίμηση ἰδιαίτερα τοῦ *Tractatus* καὶ τὴν ἔνταξη τοῦ Wittgenstein στὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα καὶ τὴν προβληματικὴ του —παρὰ στὸ ἀγγλοσαξωνικόν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔμεινε τελικὰ ξένος²⁷—, ἡ εἰκόνα ποὺ σκιαγραφοῦν δὲν εἶναι τόσο ἀντινομικὴ μὲ τὴν τεχνικὴ φιλοσοφία του ὅσο θὰ φαινόταν λίγα χρόνια πρίν. Καὶ οἱ ἀφορισμοὶ δὲν ἔρχονται σὲ ἐμφανὴ σύγκρουση μὲ τὶς γνωστὲς του ἀπόψεις σύμφωνα μὲ τὸ πιὸ πρόσφατον «διάβασμά» τους. Ἀποκαλύπτουν ὡστόσο νέες, εὐρύτερες διαστάσεις τῆς σκέψης του, τὸν προσωπικόν του ἀγῶνα γιὰ αὐτογνωσία καὶ ἀξιόλογησιν τοῦ πολιτισμικοῦ του περίγυρου, τὴν πάλιν του μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, τὴν ἀγωνία του γιὰ τὴ σωστὴ ἐκφραση καὶ τὶς βαθειὰς θρησκευτικὲς του ἀνησυχίες. Μὲ περισσότερους ἀπὸ τοὺς μισοὺς ἀφορισμοὺς γραμμένους στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, μᾶς δίνουν μιὰ δραματικὴ εἰκόνα τῶν χρόνων ὅπου χωρὶς ψευδαισθήσεις²⁸

26. Βλ. Warren Schibles, *Wittgenstein, Language and Philosophy*, Iowa 1969, 1, 3 ἐπ. Πρβλ. Bouveresse, ὁ.π. 12, 94, Falker Colin, *Poetry and Wittgenstein*, «Review» 18 (1968) 3-16 καὶ Walker 224.

27. Βλ. Wuchterl - Hübner, ὁ.π. 37.

28. CV 79/1949.

έκανε τόν άπολογισμό του σάν πνευματικός άνθρωπος. Κάνουν αρκετά έκτυπα τὰ στοιχεῖα, πού πιό ευαίσθητες έρμηνεῖες έντόπισαν στο ἤδη γνωστό έργο του καί δείχνουν πόσο λίγο ξεπέρασε τὸ δέος του άπέναντι στο ὑπερβατικό καί πόσο κοντά εἶναι στὰ έρωτήματα πού τόν βασάνιζαν στήν έποχή τῶν *Τετραδίων* μέσα στὰ χαρακώματα τοῦ πρώτου πολέμου. Ἡ έντονη θρησκευτική στάση τῶν πρώτων του χρόνων καί ὁ ἰδιοσυγκρασιακός, αλλά καί φιλοσοφικός, στωικισμός του άναζωπυρώνονται στὰ τελευταῖα χρόνια του. Καί ἡ βίωση τῆς τέχνης καί ἡ αἰσθητική στάση στόν κόσμο σφραγίζουν τήν ήθική του, πού φαίνεται πιό παραδοσιακή —παρά τόν προσωπικό χαρακτήρα της— άπ' ὅ,τι προηγούμενα πιστευόταν.

Ἡ έσωτερικότητα, ὁ έρμητισμός, ἡ έλλειψη αλλά καί ἡ άνάγκη έπικοινωνίας, άπό τήν ἄλλη μεριά, κάνουν κάπως προφητική καί γιά τήν ὕστερη ζωή του τή χρέωση τῶν άπόψεών του άπό τόν Bell στήν άπό τότε άσκητική, αλλοτριωμένη άπό τόν κόσμο καί δέσμια ζωή του, πού έκανε τόν Mora νά τόν θεωρήσει «σύμβολο τῶν ταραγμένων καιρῶν μας» καί ὁδήγησε τόν Leo Adler νά μιλήσει γιά «τόν άπανθρωπισμό τοῦ ανθρώπου» στο έργο του²⁹.

Λέει ὁ Bell:

«Γιατί πρέπει εμεῖς...

ν' άναζητᾶμε τήν άξία στο μαρτυρικό λαβύρινθο τοῦ πόνου του;
Λυπᾶμαι τόν Ludwig ὅσο κι ἂν διαφωνῶ.

Τήν αἰτία γιά τίς γνώμες του ὅλες μπορῶ νά δῶ
σ' αὐτή τήν άσκητική του τή ζωή, τήν αποφασισμένη ν' άποφύγει
τίς κοινές χαρές ποῦναι γνωστές στόν καθένα μας.

Γύρω άπό τοὺς σπασμοὺς τοῦ μυαλοῦ του ἄγρια έξακοντίζονται
τὰ μυστικά κρυμμένα άπό ἕνα νηφάλιο κόσμο.

Καί τὸ καλὸ καί τὸ κακό, τήν έκσταση καί τήν άμαρτία
δέν τὰ ζητᾶ έξω αλλά τὰ βρίσκει μέσα του»³⁰.

Ἐξορίζοντας στήν πρώτη φάση τῆς φιλοσοφίας του τήν άξία άπό τόν κόσμο, ἰσοπεδώνοντάς την άνάμεσα στίς λοιπές μορφές ζωῆς στήν τελευταία, τή βίωσε μοναδικά με τή ζωή του στὰ πικραμένα χρόνια τῆς καταφυγῆς του στ' αὐστριακά βουνά, τῆς μόνωσῆς του στίς βόρειες θάλασσες, στίς πόρτες τῶν νοσοκομείων καί στοὺς κήπους τῶν μοναστηριῶν³¹, τήν έκανε τέχνη με τὸ σπίτι πού σχεδίασε —«μιά λογική πού έγινε σπίτι»,

29. J. F. Mora, «Wittgenstein, A Symbol of Troubled Times» στόν τόμο K. T. Fann (Ed.), *Ludwig Wittgenstein: The Man and his Philosophy*, Sussex 1967, 107-115, Leo Adler, *Ludwig Wittgenstein, Eine existentielle Deutung*, Basel-München 1976.

30. Ὁ.π. 72. Βλ. Engelmann 37, γράμμα 35.

31. Γιά τὰ βιογραφικά του βλ. μεταξύ ἄλλων Cavalier ὁ.π. 1-16 καί Wuchterl - Hübner, *passim*. Βλ. άκόμα Janik - Toulmin, ὁ.π. 67-91, 202-238 καί ἰδίως Norman Malcolm, *Ludwig Wittgenstein: A Memoir*, Oxford 1958.

ὅπως χαρακτηρίστηκε³²— τὴν ἔκανε ποίηση καὶ τὴ χώρεσε μοναδικὰ στοὺς ἀφορισμούς του. Γράφει σὲ κάποιους ἀπ' αὐτοὺς, ὀρίζοντας τὴ φιλοσοφία του ὡς αὐτοερμηνεία: «Νὰ δουλεύεις στὴ φιλοσοφία... εἶναι στὴν πραγματικότητα νὰ δουλεύεις πάνω στὸν ἑαυτό σου. Στὴν ἐρμηνεία σου. Στὸν τρόπο σου νὰ βλέπεις τὰ πράγματα [καὶ τί κανεῖς περιμένει ἀπ' αὐτά] (16/1931). Καὶ ἀκόμα: «Οἱ φόδρες τῆς καρδιάς μου εἶναι κολλημένες καὶ γιὰ νὰ τὶς ἀνοίξω πρέπει κάθε φορά νὰ τὶς ξεσχίσω» (49/1937). Καὶ σὰν τὸν Ἡράκλειτο «δίδεται ἑαυτόν», στὰ πιὸ μύχια τοῦ Εἶναι του: «Ὅταν φιλοσοφεῖς, πρέπει νὰ κατέβεις στὸ πρωτόγονο χάος καὶ νὰ νιώσεις ἐκεῖ σὰν στὸ σπίτι σου» (65/1948). Αὐτὰ καὶ πολλὰ ἄλλα εἶναι τὰ «σήματα» τῆς ἐσωτερικότητας ποὺ φανερώνονται στοὺς στοχασμούς του, ὁλοκληρώνοντας σφαιρικότερα τὸν ἠθικό του στοχασμό.

Γραμμένες στὰ περιθώρια τῶν τεχνικῶν του ἔργων, ἀλλὰ μὲ κάποια ἔνδειξη τῆς αὐτονομίας τους, οἱ σκέψεις αὐτὲς μὲ τὸν αὐτοβιογραφικὸ χαρακτήρα τους, τὴν κατασταλαγμένη τους πρακτικὴ σοφία καὶ τὰ βαθυστόχαστα σχόλια γιὰ πνευματικὲς προσωπικότητες καὶ κλασικὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα, μὲ τὶς ἀπαράμιλλες παρομοιώσεις καὶ τὴν ἐπιγραμματικότητά τους, ἔτσι ποὺ δίνονται χρονολογικὰ καὶ ὄχι συστηματικὰ, ἀποκαλύπτουν τὴν ἀνέλιξη τοῦ ἐσωτερικοῦ δράματος τοῦ Wittgenstein, τὴ συνεχὴ ἀπογοήτευσή του ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὸ σύγχρονό του δυτικὸ πολιτισμό, καὶ γενικὰ τὴ μόνωσή του καὶ τὴν ἀποξένωσή του ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς ὁ ἐκδότης τὶς χαρακτηρίζει «ἐντυπωσιακὰ ὁμορφες καὶ βαθειὲς» καὶ καταλήγει: «Εἶναι ἀναπόφευκτο ὅτι ἓνα βιβλίο αὐτοῦ τοῦ εἶδους θὰ φθάσει στὰ χέρια ἀναγνωστῶν στοὺς ὁποίους ἀλλιῶς τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Wittgenstein εἶναι καὶ θὰ παραμείνει ἄγνωστο. Τοῦτο δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐπιζήμιον καὶ ἄχρηστο. Εἶμαι ὅμως ἐξίσου πεπεισμένος ὅτι οἱ σημειώσεις αὐτὲς μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν σωστὰ καὶ νὰ ἐκτιμηθοῦν μόνο σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴν ὑποδομὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Wittgenstein καὶ ὅτι ἀκόμα ἀποτελοῦν συμβολὴ στὴν κατανόησή μας αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας»³³.

Ἔτσι, στὴν ἐργασία αὐτὴ, ἀφιέρωμα στὰ τριαντάχρονα τοῦ θανάτου του, θὰ ἀπομονώσω μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ἠθικούς του ἀφορισμούς καὶ θὰ τοὺς συζητήσω ἐπισημαίνοντας τὶς αἰσθητικὲς καὶ θρησκευτικὲς τοὺς διαστάσεις, ἀφοῦ προηγουμένως συνοψίσω ὅ,τι ἀποτελεῖ τὶς θεωρητικότερες ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴ «μετα-ἠθική», ποὺ θὰ φωτίσουν,

32. Wuchterl - Hübner, ὁ.π. 103 ἀπὸ τὴν ἀδελφὴ του Hermine.

33. Ὁ Georg Henrik von Wright στὸ τέλος τοῦ Προλόγου τῆς ἀγγλικῆς ἐπαυξημένης μετάφρασης. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἐκτὸς ἐντελῶς ἐπεισοδιακὰ ἀπὸ τοὺς Wuchterl - Hübner, ἡ συλλογὴ αὐτὴ δὲν ἔχει συζητηθεῖ, παρόλο ποὺ εἶχε ἤδη ἐκδοθεῖ τὸ 1977 γερμανικά.

ἀλλὰ καὶ θὰ φωτιστοῦν, ἀπὸ πολλές ἀπ' αὐτὲς τὶς κάπως πιὸ ἄγνωστες σκέψεις. Σχολιάζοντας κυρίως παρὰ ἐρμηνεύοντας τὴ σκέψη του —οἱ τόσο αντιφατικὲς ἐρμηνεῖες ἔδειξαν πόσο παρακινδυνευμένο εἶναι τοῦτο, ἰδιαίτερα ὅταν γίνεται παρεκβατικά—, θ' ἀφήσω σὲ ἄρκετὴ ἔκταση τὸν ἴδιο τὸν Wittgenstein νὰ μιλήσει, μὲ ἀτόφιο τὸ λόγο του καὶ τὴν ιδιότυπὴ του μαγεία, πὺ καμιά παράφραση δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἀδικήσῃ. Περιδιαβάζοντας ἱστορικά τὶς ἠθικὲς του ἀπόψεις, θὰ ἐπισκοπήσω στὴ συνέχεια μερικὲς ἐντελῶς πρόσφατες ἐπανεκτιμήσεις τους, πὺ γεφυρώνουν κάπως τὸ χάσμα μεταξὺ τοῦ «μετα-ἠθικοῦ» φιλοσόφου καὶ τοῦ ἠθικοῦ στοχαστῆ. Θὰ σκιαγραφήσω ἐπίσης τὶς ἠθικο-θρησκευτικὲς σκέψεις πὺ ἐμφανίζονται στὰ *Τετράδια*, ὅχι ὅπως συνήθως γίνεται ὡς σχόλια τοῦ *Tractatus*, ἀλλὰ κάπως αὐτόνομα. Γιατὶ ἔτσι ἰδωμένες, μὲ τὰ κοινὰ μὲ τοὺς «πρόσφατους» ἀφορισμοὺς μηνύματά τους, ἐπιβεβαιώνουν αὐτὸ πὺ ἔλεγε ὁ Wittgenstein ἀπὸ τὸν Nestroy: «Ἡ πρόοδος ἔχει τὸ ἰδίωμα νὰ φαίνεται πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι πραγματικὰ εἶναι»³⁴.

2. Ὁ Wittgenstein δὲν ἔγραψε βιβλίο γιὰ τὴν ἠθικὴ. Εἶναι γνωστὸ ἐξ ἄλλου πὺς ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *Tractatus* —τὴ γιγαντιαία «θεατρικὴ μεταφορά», ὅπως ἐπίσης χαρακτηρίστηκε³⁵— κι ἓνα μικρὸ ἄρθρο³⁶, δὲν δημοσίευσε τίποτ' ἄλλο. Τὸ δεύτερο μεγάλο ἔργο του, ἡ «παλινωδία» του, εἶδε τὸ φῶς δύο χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του· κι ἐκεῖ γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἠθικὴ μόνο μιὰ φορὰ καὶ ἐντελῶς παρεκβατικά (I 77). Καὶ στὰ πολλὰ δημοσιεύματα ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του, πὺ στοιχειοθετοῦν τὴν ἐνδιάμεση φάση τῆς φιλοσοφίας του³⁷ καὶ συμπληρώνουν τὴν τελικὴ³⁸, εἶναι κυρίως ἡ ψυχολογία καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς πράξης πὺ φωτίζονται κι ὅχι τόσο ἡ ἠθικὴ. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸν ἐπίλογο τοῦ *Tractatus* καὶ τὴ *Διάλεξη γιὰ τὴν ἠθικὴ* — πὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν πληρέστερη ἔκφραση τῆς θεωρητικῆς καὶ τῆς κανονιστικῆς ἠθικῆς του (ethics and morals), καὶ κάποιους ὑπαινιγμούς του στὶς *Διαλέξεις γιὰ τὴν αἰσθητικὴ*, ἔχουμε καὶ λίγες πληροφορίες ἀπὸ μερικὲς ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις του, καθὼς καὶ ἀναφορὲς σχετικῶν διαλέξεων

34. Βλ. τὴν προμετωπίδα τῶν *Φιλοσοφικῶν Ἐρευνῶν*, ὁ.π. 19.

35. Βλ. R. M. S. Hacker, *Wittgenstein on Philosophy and the Metaphysics of Experience*, Oxford 1972, VII. Πρβλ. ἐπικήδειο λόγο σὲ ἐφημερίδα τῆς Βιέννης τὸ 1951 στὸ μουσεῖο του στὸ Kirchberg.

36. *Notes on Logic*, «Cambridge Review» 1913, ἀνατύπ. «The Philosophical Review» 54 (1957) 230-44. Ἐκδόθηκε ἀκόμα καὶ τὸ σχολικὸ βιβλίο του *Wörterbuch für Volksschulen*, Wien 1929, ἀπὸ ὑλικὸ τὴν ἐποχὴ πὺ ἦταν δάσκαλος.

37. Βλ. ὑποσ. 14. Πρβλ. Luckhardt 13.

38. Κυρίως ὁ μεταθανάτιος τόμος *On Certainty* (1949-1951), ed. by G. E. M. Anscombe and G. H. von Wright, Oxford 1969.

του από τον Moore. 'Απ' αυτά, όχι πάντα συνεπῆ καὶ συστηματικά, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ γράμματά του, παίρνουμε μιὰ ιδέα καὶ γιὰ κάποιες ἄλλες θεωρητικές του ἀπόψεις καὶ κυρίως γιὰ τὶς προσωπικὲς πεποιθήσεις καὶ στάσεις του. Ἐνα βιβλίο γιὰ τὴν ἠθικὴ θὰ ἦταν ἀφύσικο νὰ περιμένουμε ἀπὸ τὸν Wittgenstein, πὺ τόσο αὐστηρὰ ἐπέκρινε ὅσα διεκδικοῦσαν αὐτὸ τὸν τίτλο καὶ θεωροῦσε τὸ θέμα πολὺ σπουδαῖο —μέγιστον μάθημα— γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ γράψει γι' αὐτὸ κανεῖς.

Ἔτσι μιλοῦσε σχετικὰ στὴ *Διάλεξη*³⁹:

«Ἐὰν κανεῖς μπορούσε νὰ γράψει ἓνα βιβλίο γιὰ τὴν ἠθικὴ, πὺ πραγματικὰ θάταν ἓνα βιβλίο γιὰ τὴν ἠθικὴ, τὸ βιβλίο αὐτὸ σὰν μιὰ ἔκρηξη θὰ ὑπερέβαλλε ὅλα τὰ βιβλία τοῦ κόσμου. Οἱ λέξεις μας χρησιμοποιούμενες ὅπως τὶς χρησιμοποιοῦμε στὴν ἐπιστήμη εἶναι ὀχήματα ἱκανὰ μόνο νὰ περιέχουν καὶ νὰ μεταβιβάζουν σημασία, φυσικὸ νόημα καὶ σημασία. Ἡ ἠθικὴ, ἂν εἶναι κάτι, εἶναι ὑπερφυσικὴ καὶ τὸ μόνο πὺ μπορούν νὰ ἐκφράσουν τὰ λόγια μας εἶναι γεγονότα».

Καὶ ὅπως φαίνεται ἀπὸ πολλοὺς μεταγενέστερους στοχασμούς του, παρόλο πὺ ἐγκατέλειψε τὸ ἀρχικὸ του κριτήριό τῆς «ἐννοηματικότητας», δὲν φαίνεται ποτὲ σὰν στοχαστὴς νὰ κατέβασε τὴν ἠθικὴ ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ὑπερβατικοῦ⁴⁰.

Καὶ σὰν φιλόσοφο στὴ δεύτερη φάση του τὸν ἐνδιέφερε ἡ γραμματικὴ τῶν ἠθικῶν, αἰσθητικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἐκφράσεων, ἡ φαινομενολογικὴ ἴσως καὶ δομικὴ ὀριοθέτηση τοῦ ἀξιακοῦ φαινομένου, μακριὰ ἀπὸ ἐξηγήσεις καὶ θεωρίες καὶ κυρίως ἔξω ἀπὸ συστηματικὲς καὶ ἀμετακίνητες θέσεις. Καὶ ὅταν ἡ ἠθικὴ γλώσσα μπορούσε πιά νὰ χρησιμοποιηθεῖ μὲ νόημα, ἡ «θεραπευτικὴ» λειτουργικότητα τῆς φιλοσοφίας του ἦταν κυρίως κριτικὴ, ὅχι ἐποικοδομητικὴ⁴¹. Ἔτσι ἐξήγησε πρόσφατα ἡ G. E. M. Anscombe⁴² τὴν κάποια ἀπέχθεια πολλῆς ἀκαδημαϊκῆς φιλοσοφίας —πὺ τὴ χαρακτήρισε «ἐργαστάσιο κατασκευῆς βεβαιότητων»— γιὰ τὸν Witt-

39. Ὁ.π. 127. Πρβλ. Th. Redpath, «Wittgenstein and Ethics» στὸν τόμο Alice Ambrose - M. Lazerowitz, *Wittgenstein*, London 1972, 95-119, 104: «I do not believe that W. would have been contented with denying that a scientific book on ethics could be written. It seems to me pretty clear that he believed that it would be impossible to write any sort of book on Ethics».

40. Βλ. στὸ 5ο μέρος τῆς μελέτης. Πρβλ. A. Ph. Griffiths, «Wittgenstein, Schopenhauer and Ethics», στὸν τόμο *Understanding Wittgenstein* τοῦ Royal Institute of Philosophy, 7 (1972/73), London 1974, 86-116.

41. Βλ. Φ.Ε. 119, 124, 128. Πρβλ. CV 21/1931: «Ὅταν σκέφτομαι τὸ φιλοσοφικὸ μου ἔργο, λέω στὸν ἑαυτὸ μου: καταστρέφω, καταστρέφω, καταστρέφω».

42. Στὸ 6ο Συμπόσιο Wittgenstein στὸν ἐναρκτήριο λόγο της, ἀδημοσίευτο ἀκόμα, πολυγρ. σ. 3.

Wittgenstein: «γιατί της στέρησε τη δουλειά της», τη βεβαιότητα, όσο κι αν ό
 ριος με το τελευταίο γραφτό του αναζήτησε μιá θεμελίωση της βεβαιό-
 τητας στην πράξη⁴³.

Ένα βιβλίο ήθικης, ένα «έσωτερικά υπέροχο βιβλίο» ήταν άπρόσμενο
 να γραφτεί από τον Wittgenstein, γιατί το δέος του για το υπερβατικό έμεινε
 όλη τη ζωή του άσίγαστο κι ανέλπιδη ή προσπάθεια ίκανοποιητικής
 άφρασής του. Λέει δυό χρόνια πριν πεθάνει: «Υπάρχουν πραγματικά πε-
 πτώσεις που έχει κάποιος το αίσθημα του τί θέλει να πεί πολύ πιο καθαρά
 στο νοϋ του άπ' όσο μπορεί με λόγια να εκφράσει... Συχνά κάποτε για
 το συγγραφέα (έμένα) στέκει εκεί ή εικόνα πίσω από τις λέξεις, έτσι που
 να φαίνεται πως μου την περιγράφουν» (79/1949). Το κρυμμένο τον παρα-
 φυλάει όλοζωής: «Ό,τι είναι αιώνιο και σημαντικό είναι συχνά κρυμμένο
 από έναν άνθρωπο με άδιαπέραστο πέπλο. Ξέρει: υπάρχει κάτι εκεί κάτω,
 αλλά δεν μπορεί να το δεί. Το πέπλο άντανακλά το φως της μέρας» (80/
 1949). Η δραματική διαπίστωση «παλεύουμε με τη γλώσσα, έχουμε έμ-
 πλακεϊ σ' έναν άγώνα με τη γλώσσα» (11/1931), έντελως ανέλπιδη όταν
 πρόκειται για το υπερβατικό, άποτελεί παραμόνιμη συνιστώσα του στο-
 χασμοϋ του και κάνει ένα βιβλίο ήθικης από μέρους του άναπάντεχο. «Η
 ήθική παρέμεινε βασικά γι' αυτόν όπως την καθόριζε το 1929 στη *Διά-
 λεξη*: «Αυτό προς το όποιο θα έτεινα —και στο όποιο πιστεύω ότι τείνουν
 όλοι εκείνοι που προσπάθησαν μιá φορά να γράψουν για την ήθική ή τη
 θρησκεία— θα ήταν να έλθω άντιμέτωπος με τα όρια της γλώσσας. Αυτό
 το χτύπημα στους τοίχους του κλουβιοϋ μας (που είναι ή γλώσσα) είναι
 άπόλυτα χωρίς έλπίδα»⁴⁴. Το άνέκφραστο υπήρξε ώστόσο ή ύποδομή αϋτου
 που μπόρεσε να εκφράσει: «Ίσως ό,τι είναι άνέκφραστο (ό,τι βρίσκω μυ-
 στηριώδες και δεν μπορώ να εκφράσω) είναι ή ύποδομή πίσω από την όποία
 ό,τιδήποτε μπορώ να εκφράσω έχει νόημα» (16/1931).

Κι αϋτό που μπόρεσε από το άνέκφραστο της ήθικης να εκφράσει
 είναι —έκτός από τη *Διάλεξη*— έπιγραμματικοί άφορισμοί σπαρμένοι στα
 έργα του αλλά και αϋτόνομοι και κάποιες άποσπασματικές παρατηρήσεις.
 Με τους άφορισμούς που κλείνουν τον *Tractatus* και λογίστηκαν άλλοτε
 ως άπόρριψη και άλλοτε ως περιφρούρηση της ήθικης, θ' αρχίσω την πα-
 ρακινδυνευμένη περιδιάβασή μου στο δυσπρόσιτο αϋτό χώρο.

2α. Για να έντάξω την προβληματική της ήθικης στη συνολική ένό-
 ραση του *Tractatus* δανείζομαι τη μονομερή κάπως αλλά άντιπροσωπευτι-
 κή για την έπιγραμματικότήτά της και την κατάδειξη τών χαρακτηριστι-

43. O. C. 156, 344. Βλ. Gerd Brand, *The Central Texts of Wittgenstein*, transl. by
 Robert E. Innis, Oxford 1979, 1-8.

44. Ό.π. 131-32.

κῶν του μεταφορῶν σύνοψη τοῦ Max Black⁴⁵ στὸν Πρόλογο στὸ κλασικὸ πάντα ὑπόμνημά του:

«Ἡ πραγματικότητα (ὁ κόσμος) εἶναι ἓνα μωσαϊκὸ ἀπὸ ἀνεξάρτητα στοιχεῖα, τὰ ἀτομικὰ γεγονότα· καθένα τους εἶναι σὰν μιὰ ἀλυσίδα στὴν ὁποία ἀντικείμενα (τὰ λογικὰ ἀπλᾶ) κρέμονται τὸ ἓνα μέσα στ' ἄλλο: τὰ ἀντικείμενα συνδέονται σ' ἓνα πλέγμα λογικῶν δυνατοτήτων (λογικὸς χῶρος)· οἱ ἀπλούστατες στοιχειώδεις προτάσεις εἶναι εἰκόνες ἀτομικῶν γεγονότων, γεγονότα οἱ ἴδιες, μὲ τὶς ὁποῖες εἶναι ἀλυσιδωτὰ συνδεδεμένα ὀνόματα, καὶ ὅλες οἱ ἄλλες προτάσεις εἶναι συναρτήσεις ἀλήθειας τῶν στοιχειωδῶν· ἡ γλῶσσα εἶναι ὁ μεγάλος καθρέφτης στὸν ὁποῖο ἀντανακλᾶται τὸ λογικὸ πλέγμα «δειγμένο», φανερωμένο. Ἄν προσθέσουμε τὶς ἔννοιες τῶν ὀνομάτων ποὺ πρωτο-ἐμφανίζονται γιὰ ἀντικείμενα, τῶν λογικῶν προτάσεων ὡς ὁροθετικῶν περιπτώσεων τῶν ἐνδεχομένων προτάσεων καὶ τὶς εὐρέως διαδεδομένες ἔννοιες τῆς λογικῆς μορφῆς καὶ τῆς οὐσίας, θὰ ἔχουμε ἓναν εὐχρηστο κατάλογο τῶν κυριότερων θεμάτων τοῦ Wittgenstein».

Ποῦ χωράει στὸ σχῆμα αὐτὸ (σύμφωνο μὲ τὴ θεώρηση ὡς ἀφετηρίας τοῦ ἔργου τῆς προσπάθειας ν' ἀπαντήσῃ σὲ θεμελιακὰ ἐρωτήματα τῆς φιλοσοφίας τῆς λογικῆς καὶ τῶν μαθηματικῶν) ὁ «τόπος» τῆς ἠθικῆς καὶ τὸ μυστικὸ στοιχεῖο;

Πραγματικά, γιὰ πολλοὺς σχολιαστὲς, ἐκπροσώπους κυρίως τοῦ λογικοῦ θετικισμοῦ, ποὺ πολὺ λίγο πρόσεξαν τὸ πνεῦμα τοῦ προλόγου, ἡ προβληματικὴ τῆς ἠθικῆς θεωρήθηκε κάτι σὰν ὄχι ὀργανικὰ προσαρτημένο παράρτημα. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ θέματος εἶναι ὥστόσο ἀβίαστη μετὰ τὴ συζήτηση τοῦ σολιψισμοῦ (Τ. 5.62 - 5.641). Ἔχει ἤδη «προσημανθεῖ» στὰ ὅσα λέγονται γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα (4.003), τὴ φιλοσοφία ὡς κριτικὴ τῆς γλῶσσας (4.0031) καὶ τὶς διευκρινίσεις της (4.112). Ἰδιαίτερα μετὰ τὴ δήλωση πὼς «ἡ φιλοσοφία... πρέπει νὰ βάζει ὅρια στὸ μὴ νοητὸ διὰ μέσου τοῦ νοητοῦ... νὰ σημαίνει ὅ,τι δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε, παριστάνοντας αὐτὸ ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε» (4.115) περιμένουμε κάτι γι' αὐτὸ ποὺ δὲν μπορεῖ μὲ νόημα νὰ λεχθεῖ.

Ἔχει ἀκόμα τονισθεῖ ἡ ὑπερβατικότητα τῆς λογικῆς (6.13) καὶ καθορισθεῖ ἡ ἀλήθεια ἀπὸ τὴ συμφωνία τοῦ νοήματος τῆς εἰκόνας μὲ τὴν πραγματικότητα (2.222). Ὁ λόγος ἐξ ἄλλου γιὰ τὴν ἀνυπαρξία τοῦ σκεπτόμενου ὑποκειμένου (5.631) καὶ ἡ θεώρηση τοῦ φιλοσοφικοῦ Ἐγὼ, δηλαδὴ τοῦ μεταφυσικοῦ ὑποκειμένου ὡς ὀρίου (ὄχι ὡς μέρους) τοῦ κόσμου ἔχει προετοιμάσει τὴν ἐνόραση γιὰ ὅ,τι βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸν κόσμο ἢ στὸ ὄριο: «Μὲ τὸ πὼς ὁ κόσμος εἶναι ὁ κόσμος μου, μὲ τοῦτο μπαίνει τὸ Ἐγὼ στὴ φιλοσοφία» (5.641). Μετὰ τὸν καθορισμὸ τῶν ἐπιστημονικῶν, τῶν μαθη-

45. *A Companion to Wittgenstein's Tractatus*, Ithaca 1964, 3.

ματικῶν καί τῶν λογικῶν προτάσεων καί τήν ἀπόφανση ὅτι «ὅλες οἱ προτάσεις εἶναι ἰσότιμες» (6.4), προκύπτει πιά τὸ θέμα τῶν προτάσεων τῆς ήθικῆς. Διευκρινίζεται ὅτι, ἐφόσον ὅλες οἱ προτάσεις εἶναι ἰσότιμες, «τὸ νόημα τοῦ κόσμου πρέπει νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο», γιὰτὶ στὸν κόσμο ὅλα εἶναι συμπτωματικά καὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀξία. Γιὰ νὰ ὑπάρχει μιὰ ἀξία ποὺ νὰ ἔχει ἀξία —δηλαδή νὰ κάνει τὰ πράγματα μὴ συμπτωματικά— πρέπει νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο (6.41). Γιὰ τοῦτο —ἐπειδὴ οἱ προτάσεις δὲν μποροῦν νὰ ἐκφράσουν τίποτα ἀνώτερο— «προτάσεις τῆς ήθικῆς δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρχουν» (6.42). Δὲν μποροῦμε δηλαδή νὰ ἐκφράσουμε μὲ λέξεις τὴν ήθική (ποὺ εἶναι ἓνα μὲ τὴν αἰσθητική), γιὰτὶ «ή ήθική εἶναι ὑπερβατική» (6.421). Οὔτε «μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ τὴ βούληση ὡς φορέα τῆς ήθικῆς» (6.423). Ἀλλά, «χωρὶς ἄλλο ὑπάρχει αὐτὸ ποὺ δὲν λέγεται μὲ λόγια, ποὺ δείχνεται, τὸ μυστικὸ στοιχεῖο» (6.522). Τέλος, «γιὰ ὅσα δὲν μπορεῖ νὰ μιλάει κανεὶς, γι' αὐτὰ πρέπει νὰ σωπαίνει» (7).

Αὐτὰ εἶναι περίπου ὅ,τι θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ μετα-ήθική τοῦ *Tractatus*. Οἱ ἀφορισμοὶ ποὺ τὰ παισιώνουν ἀποτελοῦν ἐκφραση τῶν ήθικο-θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων, ψήγματα τῆς κανονιστικῆς του ήθικῆς. Εἶναι αὐτὰ ποὺ φαίνεται νὰ βρίσκει ὁ Russell κάπως ἀντινομικά μὲ τὴν ήθική σιωπὴ τῶν μετα-ήθικῶν του θέσεων. Καὶ αὐτὰ εἶναι κυρίως σκέψεις γιὰ τὴν ήθική ὑποχρέωση, μᾶλλον γιὰ τὴν ήθική ἀπαγόρευση καὶ τὶς ἐσωτερικὲς τῆς συνέπειες ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν γεγονότων, ποὺ ἀνάγονται στὸ εὐχάριστο καὶ τὸ δυσάρεστο (6.422), γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῶν ὁρίων τοῦ κόσμου —κάτι τὸ ἀνέκφραστο— ποὺ ἐπιτελεῖται μὲ τὴν καλὴ ἢ τὴν κακὴ θέληση, μὲ συνέπεια τὴ διαφορὰ τοῦ κόσμου τοῦ εὐτυχισμένου ἀπὸ τοῦ δυστυχισμένου (6.43), σκέψεις γιὰ τὸ θάνατο καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, γιὰ τὴ διαφορὰ τοῦ αἰνίγματος τῆς ζωῆς καὶ τῆς λύσης του ἀπὸ τὰ προβλήματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (6.4312), γιὰ τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ θεοῦ —«ποὺ δὲν ἀποκαλύπτεται μέσα στὸν κόσμο» (6.432)— γιὰ τὴ θεώρηση ὡς μυστικοῦ στοιχείου (*sub specie aeterni*) ὅχι «τοῦ πῶς εἶναι ὁ κόσμος ἀλλὰ πῶς εἶναι», δηλαδή ὡς περιορισμένου συνόλου (6.44-6.45), γιὰ τὴν ἄρνηση ὑπαρξης «αἰνίγματος» (6.5) καὶ γιὰ τὴν ἀδυναμία λύσης τοῦ προβλήματος τῆς ζωῆς μὲ ἐπιστημονικὲς ἀπαντήσεις (6.521).

Στὸ στάδιο αὐτὸ τῆς ἐργασίας μου δὲν θὰ σχολιάσω τὶς θέσεις τοῦ *Tractatus*. Ἡ συζήτηση τῶν διαμετρικῶν ἀντίθετων ἐρμηνειῶν του θὰ ξεπερνοῦσε πολὺ τὰ ὅρια μιᾶς ἐργασίας. Περιορίζομαι ν' ἀναφέρω μόνο τὴν παρατήρηση τοῦ Black γιὰ τὴν ἀμφισημία τῆς στάσης τοῦ Wittgenstein ἀπέναντι στὸ μυστικὸ στοιχεῖο⁴⁶, ποὺ —ὅπως τονίζει καὶ ὁ Engelmann⁴⁷—

46. Ὁ.π. 374.

47. Ὁ.π. 97. Πρβλ. Κ. Βουδούρη, *Ἡ θεωρία τοῦ νοήματος ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ludwig Wittgenstein*, Ἐν Ἀθήναις 1972, 120-123.

παραθεώρησαν οί λογικοί θετικιστές, ἐνῶ «ή τάση στο μυστικό είναι μια ἀπό τις κινητήριες δυνάμεις τοῦ βιβλίου», με τήν πρόθεση νά ἐκθέσω μετὰ τήν ὀλοκλήρωση τῆς «θεωρητικῆς» ἠθικῆς τοῦ Wittgenstein τῖς ἐρμηνεῖες τῶν Stripling καὶ Cavalier, ποῦ ἀποτελοῦν καὶ τήν πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ ἐπανεκτίμηση τοῦ *Tractatus* ὡς ἠθικοῦ ἔργου καὶ γεφυρώνουν τὸ χάσμα ἀπὸ τὸν «μετα-ἠθικὸ» Wittgenstein —ἀρνητὴ τῆς ἠθικῆς ἔκφρασης— με τὸν ἠθικὸ στοχαστὴ τῶν *Τετραδίων* καὶ τῶν ἀξιολογικῶν ἀφορισμῶν.

2β. Μετὰ τήν ὀλοκλήρωση τοῦ *Tractatus* καὶ τήν πεποίθηση πῶς εἶχε «στὰ κύρια σημεία λύσει ὀριστικὰ προβλήματα»⁴⁸, —παρόλη τήν ἐπίγνωσή του γιὰ τήν ἀδυναμία πραγμάτωσης τῶν στόχων του καὶ ὀλοκλήρωσης τοῦ ἔργου— ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Wittgenstein σιώπησε φιλοσοφικά καὶ ἔκανε τήν ἠθικὴ πράξη με μιὰ ζωὴ αὐταπάρνησης, κοινωνικῆς προσφορᾶς καὶ καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης. Μόνο ὅταν συνειδητοποίησε «τὰ σοβαρὰ λάθη ποῦ εἶχε κάνει στο πρῶτο τοῦ βιβλίου»⁴⁹ —κι ἄς ἐγκρίθηκε τότε ὁ *Tractatus* ὡς διδακτορικὴ διατριβή—, ξαναγύρισε στο Cambridge καὶ στὴ φιλοσοφία καὶ «με ὑπόβαθρο... ἀλλὰ καὶ σὲ ἀντίθεση» με τὸ πρῶτο βιβλίο του ἄρχισε τῖς φιλοσοφικὲς ἀναζητήσεις του.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ πρώτη καὶ μοναδικὴ δημόσια ἐμφάνισή του σὲ κάποιο περιορισμένο κύκλο⁵⁰ ἦταν ἡ *Διάλεξή* του γιὰ τήν ἠθικὴ. Τὴν ἐπιλογή του τὴν ἀπέδωσε στο «τρομερὸ ἐνδιαφέρον του» γιὰ τὸ θέμα, στο ὅτι «τὸ θεωροῦσε ἰδιαίτερα σημαντικὸ» καὶ πίστευε πῶς θὰ βοηθοῦσε τὸ κοινὸ νὰ ξεκαθαρίσει κάπως τῖς σκέψεις του⁵¹.

Ὡς ἠθικὴ θεωρεῖ βασικά στὴ *Διάλεξη* ὅ,τι καὶ ὁ Moore στὰ *Principia Ethica*⁵²: τὴ γενικὴ ἔρευνα γιὰ τὸ τί εἶναι ἀγαθό, διευρύνοντας ὁμως τὴν περιοχὴ τῆς με τὴ συμπερίληψη καὶ τῆς αἰσθητικῆς. Σύμφωνα με τὴ μέθοδο τῆς ὑστερότερης φιλοσοφίας τοῦ ὑποκαθιστᾷ τὸν ὀρισμὸ με συνώνυμες ἐκφράσεις, ἐνδεικτικὲς τῶν τυπικῶν τῆς χαρακτηριστικῶν, ἐπισημαίνοντας τὴ διπλὴ (σχετικὴ καὶ ἀπόλυτη) σημασία τους καὶ τονίζοντας τὴ

48. Βλ. *Tractatus*, Πρόλογος, ὁ.π. 44. Πρβλ. Engelmann 115.

49. Βλ. ΦΕ, Πρόλογος, ὁ.π. 22. Γιὰ τὸν πρῶμο Wittgenstein ἰσχύει ὅ,τι ὁ ἴδιος ἔλεγε γιὰ τὸν Weininger: «Τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἔγκειται σὲ ὅ,τι μᾶς κάνει νὰ διαφωνοῦμε· εἶναι τὸ πελώριο λάθος τοῦ ποῦ τὸν κάνει σπουδαῖο».

50. Σὲ μιὰ ἐταιρεία, προφανῶς τῶν «Αἰρετικῶν» τοῦ Cambridge, τὸ 1929 ἢ 30. Βλ. Redpath, ὁ.π. 95.

51. Ὁ.π. 124. Ὁ Bouveresse ὁ.π. 76 ἐπ., 78 ἐπ. τὴ χαρακτηρίζει «λαϊκὴ», γιατί γιὰ τὴν ἠθικὴ δὲν μιλᾷ τόσο σὰν φιλόσοφος, καὶ μιλᾷ γιὰ populisme στὸν Wittgenstein.

52. Cambridge 1903, ἓνα βιβλίο ἐξαιρετικῆς σημασίας, ποῦ ὁ Wittgenstein προφανῶς δὲν ἐνέκρινε, παρὰ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ Hintikka γιὰ τὸ ἀντίθετο στο πρόσφατο IWS. Γιὰ τὴ φιλία ἀλλὰ καὶ τῖς διαφωνίες του με τὸν Moore βλ. A. Levi, «G. E. Moore and Ludwig Wittgenstein» στο ἔργο τοῦ *Philosophy and Modern World*, Indiana 1959, 436-481.

σημασία για την ήθική της έννοιας της ήθικης ύποχρέωσης. Σε όμοφωνία με τον *Tractatus* δέν θεωρεί τις κρίσεις απόλυτης αξίας προτάσεις γεγονότων. Απορρίπτει επίσης την ιεράρχηση των προτάσεων με την τοποθέτηση των γεγονότων στο ίδιο επίπεδο και την άρνηση μέσα στον κόσμο αλτου και κακού, που ανάγονται στην ανθρώπινη σκέψη χωρίς να σχετίζονται με τα συναισθήματα. Δέν δέχεται την ήθική ως επιστήμη. Λέει χαρακτηριστικά: «Αν υπάρχει επιστήμη της ήθικης... τίποτα απ' αυτά που μπορούσαμε να σκεφτούμε ή να πούμε, δέν είναι τὸ πράγμα». Δέν θεωρεί ακόμα δυνατό να γραφτεί ένα βιβλίο ήθικης, γιατί ή ήθική ως «ύπερφυσική» δέν εκφράζεται στη γλώσσα της επιστήμης. Τὸ απόλυτο προϋποθέτει λογική αναγκαιότητα άσχετα από προτιμήσεις και στάσεις. Τὸ απόλυτο δέν ανταποκρίνεται σε καταστάσεις πραγμάτων, όσο κι αν χρησιμοποιούνται απόλυτες εκφράσεις για ξεχωριστές εμπειρίες, όπως ὁ θαυμασμός για την ύπαρξη του κόσμου και τὸ αίσθημα ασφάλειας. Τοῦτο —σύμφωνα με τή νεώτερή του μέθοδο— ὀφείλεται στην κακή χρήση της γλώσσας, σε λεκτικές διατυπώσεις χωρίς νόημα, γιατί δέν πρόκειται για κάτι περιπτωσιακό. Λέει: «Μία ὀρισμένη, χαρακτηριστική κακή χρήση της γλώσσας διατρέχει κάθε ήθική και θρησκευτική έκφραση και ὅλες αὐτές οί εκφράσεις φαίνονται σε πρώτη ματιά ὅτι είναι καθαρές παρομοιώσεις». Ὡς εμπειρίες (χωρίς απόλυτη αξία) είναι περιγράψιμες, αλλά μόνο «παράδοξα» μπορούν να θεωρηθούν ως απόλυτες αξίες, αν και δέν είναι μόνο ὁ επιστημονικός τρόπος να βλέπει κανείς τὰ πράγματα, γιατί ή εμπειρία του θαυμασμοῦ «αν δέν είναι μία πρόταση μέσα στη γλώσσα, είναι ή ύπαρξη της γλώσσας καθαυτήν»⁵³. Παρατηρεῖ ακόμα ὁ Wittgenstein στη *Διάλεξη* πὼς «δέν μπορούμε να εκφράσουμε αὐτὸ πὸν θέλουμε να εκφράσουμε» και ὅ,τι λέμε για τὸ απόλυτο αγαθὸ παραμένει χωρίς έννοια, δηλαδή πὼς «δέν έχουμε ακόμα κατορθώσει να βρούμε τή σωστή ανάλυση για τὸ τί έννοοῦμε με τις ήθικές και τις θρησκευτικές μας εκφράσεις». Δέν πιστεύει ὅμως πὼς τοῦτο είναι δυνατό και κλείνει τή διάλεξή του με τὰ πάρα κάτω πὸν είναι πολὺ σημαντικά για να συνοψισθούν, με κατακλείδα τήν ἔμφαση στο προσωπικὸ στοιχείο πὸν ανάφερα:

«Όταν βρίσκομαι αντιμέτωπος μ' αὐτή τήν αντιλογία, βλέπω διαμιάς καθαρά σάν σε μία λάμψη φωτός ὅχι μόνο ὅτι καμιά περιγραφή πὸν θά μπορούσα να συλλάβω, δέν θά μπορούσε να περιγράψει αὐτὸ πὸν έννοῶ ως απόλυτη αξία, αλλά ὅτι θά ἀπέρριπτα ἐξαρχῆς κάθε σημαντική περιγραφή, πὸν ὁποιοσδήποτε θά μπορούσε να προτείνει, ἐπειδὴ ἀκριβῶς είναι σημαντική. Τοῦτο σημαίνει: Βλέπω τώρα ὅτι αὐτές οί εκφράσεις χωρίς

53. Βλ. Redpath, ὁ.π. 110-114: 113

σημασία, ήταν χωρίς σημασία, όχι επειδή ἐγὼ δὲν εἶχα βρεῖ ἀκόμα τίς σω-
στὲς ἐκφράσεις, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ ιδιότητά τους νὰ μὴν ἔχουν σημασία ἀπο-
τελεῖ τὴν πραγματικὴ τους οὐσία. Στὴν πραγματικότητα θάθελα μ' αὐτὲς
νὰ φτάσω πέρα ἀπὸ τὸν κόσμον, δηλαδή πέρα ἀπὸ κεῖ πού μπορεί νὰ χρησι-
μοποιηθεῖ ἡ γλώσσα μὲ νόημα. Αὐτὸ πρὸς τὸ ὁποῖο θὰ ἔτεινα —καὶ πρὸς
τὸ ὁποῖο πιστεύω ὅτι τείνουν ὅλοι ἐκεῖνοι πού προσπάθησαν μιὰ φορὰ
νὰ γράψουν ἢ νὰ μιλήσουν πάνω στὴν ἠθικὴ ἢ στὴ θρησκεία— θὰ ἦταν
νὰ ἔλθω ἀντιμέτωπος μὲ τὰ ὅρια τῆς γλώσσας. Αὐτὸ τὸ χτύπημα στοὺς
τοίχους τοῦ κλουβιοῦ μας (πού εἶναι ἡ γλώσσα) εἶναι ἀπόλυτα χωρίς ἐλ-
πίδα...».

Στὴ *Διάλεξη γιὰ τὴν Ἠθικὴ* —πού ἔχει σχολιασθεῖ σὲ ἀναφορὰ τόσο
μὲ τὸν *Tractatus* ὅσο καὶ μὲ τίς *Εἰρεννές*⁵⁴—, παρὰ τίς κάποιες ἐφαρμογὲς
τῆς νέας του θεωρίας γιὰ τὴ γλώσσα, διατηρεῖ ὁ Wittgenstein τὴ διχοτόμηση
γεγονότων καὶ ἀξιῶν κι ἔτσι βασικά τὸ δόγμα τοῦ ἀνέκφραστου καὶ ὑπερφυ-
σικοῦ χαρακτήρα τῆς ἠθικῆς. Ἄν δὲν εἶναι κανεὶς τότε ὑποχρεωμένος νὰ
σιωπᾷ, ξέρεي πὼς δὲν μπορεί νὰ μιλήσει γιὰ τὴν ἠθικὴ μὲ νόημα, ἀφοῦ ἡ
ἐλλειψη νοήματος ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῶν ἠθικῶν ἐκφράσεων· πού δικαιώ-
νονται ἀπὸ τὴν ἀκατανίκητη τάση ὑπέρβασης τοῦ κόσμου καὶ τῶν γλωσ-
σικῶν ὁρίων καὶ εἶναι αὐστηρὰ προσωπικὴ ὑπόθεση.

2γ. Τὴν τάση αὐτὴ καὶ συγχρόνως τὸν «παράδοξο» καὶ ἀντι-ὀρθολο-
γικὸ χαρακτήρα τῆς ἠθικῆς ὑπερασπίζεται στὶς 30 τοῦ Δεκέμβρη τοῦ ἴδιου
χρόνου ὁ Wittgenstein σὲ μιὰ ἐνδιαφέρουσα συζήτηση μὲ τὸν Waismann
στὸ σπίτι τοῦ Schlick⁵⁵, σὲ ἀντίθεση προφανῶς μὲ τίς θέσεις τοῦ Moore
καὶ μὲ ρητὴ ἀναφορὰ στὸν Kierkegaard, πού ἡ ἐπίδρασή του ἐπιβεβαιώ-
νεται σὲ πολλοὺς ἀξιολογικοὺς ἀφορισμούς:

«Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἀκατανίκητη τάση νὰ ὀρμᾷ ἐνάντια στὰ ὅρια
τῆς γλώσσας. Σκέψου λ.χ. τὴν κατάπληξη κάποιου πὼς κάτι ὑπάρχει. Ἡ
κατάπληξη αὐτὴ δὲν μπορεί νὰ ἐκφρασθεῖ στὴ μορφή μιᾶς ἐρώτησης καὶ
δὲν ὑπάρχει ἀπάντηση σ' αὐτή. Ὅ,τιδήποτε μπορούμε νὰ ποῦμε, πρέπει
πάντοτε νὰ εἶναι ἀ-νοησία. Ἐντούτοις ὀρμᾷμε ἐνάντια στὰ ὅρια τῆς γλώσ-
σας. Ὁ Kierkegaard ἀναγνώριζε ἐπίσης αὐτὴ τὴν ὀρμὴ καὶ ἀκόμα τὴν περι-
γράφει ἀρκετὰ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο (ὡς ὀρμὴ πρὸς τὸ παράδοξο). Ἡ ὀρμὴ
ἐνάντια στὰ ὅρια τῆς γλώσσας εἶναι ἡ ἠθικὴ — ἂν ὑπάρχει γνώση στὴν ἠθι-

54. Βλ. Redpath, ὁ.π. 95-117, Walker, 222-223 καὶ Ruth Anna Putnam, «Remarks on Wittgenstein's Lecture on Ethics», *Proceedings of the 4th International Wittgenstein's Symposium*, 28/8-1/9 1979, Wien 1980, 309-312.

55. Βλ. ὑποσ. 25, σ. 12.

κή, ἂν ὑπάρχουν ἀξίες, ἂν μπορεῖ νὰ ὀρισθεῖ τὸ ἀγαθό, κλπ. Στὴν ήθική πασχίζει συνεχῶς νὰ πεῖ κανεῖς κάτι ποὺ δὲν ἀφορᾷ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ τὴν οὐσία τοῦ θέματος. Εἶναι *a priori* βέβαιο ὅτι ὅποιονδήποτε ὀρισμὸ κι ἂν δώσει κανεῖς στὸ ἀγαθό, ἀποτελεῖ πάντα παρανόηση νὰ ὑποθέσει πὼς ή διατύπωση ἀνταποκρίνεται σὲ ὅ,τι ἐννοεῖ πραγματικά (Moore). Ἐλλὰ ή τάση, ή ὁρμή, δείχνει κάτι».

Καὶ ὁ προσωπικὸς χαρακτήρας καὶ ή ἀντιθεωρητική σχετικὰ στάση τοῦ ἐκφράζονται ἀπροκάλυπτα σὲ σχετική συζήτηση τὸν ἄλλο χρόνο, ποὺ εἶχα ἤδη τὴν εὐκαιρία νὰ παραθέσω εἰσαγωγικά⁵⁶ σὰν ὑπόδειγμα ἀνάγνωσης καὶ τῶν ἀφορισμῶν: Θεωρίες καὶ ἐξηγήσεις δὲν ἐνδιαφέρουν τὴν ήθική. Ἐσχετα ἀπὸ τὴν ὀρθότητά τους κάνουν τὸ ήθικὸ νὰ χάνει τὴν ἀξία τοῦ. Στὴν ήθική δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ τίποτα. Γι' αὐτὴ μόνο σὲ πρῶτο πρόσωπο μπορεῖ κανεῖς νὰ μιλᾷ καὶ ὁ ἴδιος μίλησε μόνο γιὰ λογαριασμὸ τοῦ.

Στὴν ἴδια συζήτηση φαίνεται νὰ υἱοθετεῖ ὁ φιλόσοφος μιὰ καθαρὰ θεονομική στάση, τόσο ἐκδηλη στὰ *Τετράδια* καὶ τοὺς ἀφορισμοὺς, ἰδιαίτερα τῶν τελευταίων τοῦ χρόνων, καὶ τόσο σύμφωνη μὲ τὶς μαρτυρίες ὁμοτέχνων καὶ φίλων τοῦ. Παρατηρεῖ ὁ Wittgenstein σχετικὰ μὲ τὸ προαιώνιο πρόβλημα τοῦ πλατωνικοῦ *Εὐθύφρωνος*:

«Λέει ὁ Schlick ὅτι ή θεολογική ήθική περιλαμβάνει δύο ἀπόψεις γιὰ τὴν οὐσία τοῦ ἀγαθοῦ. Σύμφωνα μὲ τὴν πιὸ ἐπιφανειακὴ ἐρμηνεία, τὸ Ἐγαθὸ εἶναι ἀγαθό, γιατί τὸ θέλει ὁ θεός. Σύμφωνα μὲ τὴ βαθύτερη ἐρμηνεία, ὁ θεὸς θέλει τὸ Ἐγαθό, ἐπειδὴ εἶναι ἀγαθό. Νομίζω πὼς ή πρώτη ἄποψη εἶναι ή βαθύτερη: Ἐγαθὸ εἶναι ὅ,τι προστάζει ὁ θεός. Γιατί αὐτὸ κόβει τὸ δρόμο σὲ κάθε ἐξήγηση τοῦ γιατί εἶναι ἀγαθό, ἐνῶ ή δεύτερη ἀντίληψη εἶναι ἀκριβῶς ή ἐπιφανειακὴ, ή ὀρθολογική, ποὺ προχωρεῖ σὰν νὰ μπορούσε νὰ ἔχει μιὰ θεμελίωση ὅ,τι εἶναι ἀγαθό. Ἐ πρώτη λέει σαφῶς πὼς ή οὐσία τοῦ Ἐγαθοῦ δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ γεγονότα καὶ γιὰ τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ καμιὰ πρόταση. Ἐν κάποια πρόταση ἐκφράζει αὐτὸ ποὺ ἐννοῶ, αὐτὴ εἶναι: «Ἐγαθὸ εἶναι ὅ,τι ὁ θεὸς προστάζει»⁵⁷.

Καὶ στὴ συνέχεια ἀποκρούει ὅ,τιδήποτε θὰ πρόσφερε μιὰ ἐξήγηση ή θεωρία, γιατί δὲν ἔχει καμιὰ ἀξία, ὅπως οὔτε στὴ θρησκευτικὴ σφαῖρα, ὅπου ὁ λόγος δὲν εἶναι κι ἐκεῖ οὐσιαστικὸς καὶ μπορεῖ κανεῖς νὰ μιλᾷ καὶ πάλι μόνο γιὰ λογαριασμὸ τοῦ. Ἐξίζει στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ νὰ ἀναφερθεῖ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο καθιερώνει τὴν τόσο ἐκδηλη στοὺς ἀφορισμοὺς σχέση μεταξύ τοῦ θρησκευτικοῦ («κοσμολογικοῦ») καὶ τοῦ ήθικοῦ:

56. Ἐποσ. 25.

57. Ἐο.π. 15-16.

«Οἱ ἄνθρωποι ἐνίωσαν ἐδῶ μιὰ σχέσηη καὶ τὴν ἐξέφρασαν μὲ τὸν τρόπο αὐτό: Ὁ θεὸς καὶ πατέρας δημιουργήσε τὸν κόσμον, ἐνῶ ὁ θεὸς γιὸς (ὁ Λόγος ποὺ ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν θεό) εἶναι τὸ ἠθικό. Τὸ γεγονὸς ὅτι πρῶτα οἱ ἄνθρωποι διαίρεσαν τὴ θεότητα κι ἔπειτα τὴν ξανα-ἐνῶσαν δείχνει πὼς ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ σχέσηη».

28. Ἐνδιαφέροντα εἶναι ἀκόμα, γιὰ ὅ,τι μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς «μετα-ἠθική» τοῦ Wittgenstein, ὅσα μνημονεύει ὁ Moore ἀπὸ τὶς σχετικὲς *Διαλέξεις* τοῦ τῆς περιόδου 1930-33⁵⁸, ὅπου τὰ νεωτερικὰ σχήματα εἶναι πιὸ ἔκτυπα. Βασικὰ στὶς διαλέξεις αὐτὲς ἀπασχολοῦσε πιεστικὰ τὸν Wittgenstein ἡ γραμματικὴ τῆς λέξης «θεός» καὶ τῶν συμβατικῶν αἰσθητικῶν ὄρων, μὲ τὴν παρατήρηση πὼς ὅ,τι ἔλεγε γιὰ τὶς περιοχὲς αὐτὲς στὴν πράξη εὑρίσκει ἐφαρμογὴ καὶ στὸ «ἀγαθὸ» καὶ γενικὰ στοὺς ἠθικοὺς ὅρους — ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὶς *Διαλέξεις γιὰ τὴν Αἰσθητική* τοῦ 1938. Πίστευε τότε πὼς πολλὲς διχογνωμίες θὰ μπορούσαν ν' ἀποφευχθοῦν μὲ τὴ συνειδητοποίηση ὅτι οἱ λέξεις αὐτὲς χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς γραμματικῆς μὲ πολλὲς σημασίες, δηλαδή μὲ «ὅρους ἀσύγκριτους». Μὲ παράδειγμα τὴ λέξη «παιγνίδι» ἔδειχνε πὼς, παρὰ τὸν κοινὸ τους παρονομαστή, τὰ διάφορα παιγνίδια δὲν λέγονται γιὰ τοῦτο «παιγνίδια». Ἀπλῶς ὑπάρχει βαθμιαία μετάβαση ἀπὸ τὴ μιὰ χρῆση στὴν ἄλλη καὶ οἱ λέξεις χρησιμοποιοῦνται σὲ ἑκατοντάδες παιγνίδια χωρὶς τίποτα κοινὸ στὴ χρῆση τους. Εἰδικὰ γιὰ τὴ λέξη «ἀγαθὸ» ἔλεγε:

«Κάθε διαφορετικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἓνα πρόσωπο Α μπορεῖ νὰ πείσει ἓνα ἄλλο πρόσωπο Β ὅτι κάτι εἶναι ἀγαθὸ σταθεροποιεῖ τὸ νόημα μὲ τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται στὴ συγκεκριμένη συζήτηση, σταθεροποιεῖ τὴ γραμματικὴ αὐτῆς τῆς συζήτησης. Ὑπάρχουν ὅμως ἀμοιβαῖες μεταβάσεις ἀπὸ τὸ ἓνα νόημα στὸ ἄλλο, ποὺ παίρνουν τὴ θέση τοῦ κοινοῦ παρονομαστή».

Πόσο γόνιμες στάθηκαν οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς γιὰ τὴν ἠθικὴ θεωρία τῆς Ὁξφόρδης γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὸ μετα-ἠθικὸ «ἐπιτακτισμὸ» τοῦ R. M. Hare⁵⁹.

Μὲ δοσμένη τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ὅσων λέει γιὰ τὴν αἰσθητικὴ καὶ στὴν ἠθικὴ, παρατηρεῖ πόσο ἐλάχιστα χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «ῥαῖο» στὶς αἰσθητικὲς διχογνωμίες καὶ δὲν τὸν ταυτίζει μὲ τὸ εὐχάριστο, ποὺ θὰ συνηγοροῦσε γιὰ κάποια φυσιοκρατικὴ αἰσθητικὴ (καὶ ἠθικὴ). Περισσότερο ἀπὸ

58. *Wittgenstein's Lectures in 1930-33*, «Mind» 64 (1955) 16-21.

59. Βλ. σχετικὴ μου μελέτη ὑπὸ δημοσίευση στὴν Ἑπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, «Ἀριάδνη», μὲ τὸν τίτλο, Ὁ καθολικὸς ἐπιτακτισμὸς τοῦ R. M. Hare καὶ τὸ τέλος τῆς μετα-ἠθικῆς.

τὴν προσέγγιση σὲ κάποιο ἰδανικὸ θεωρεῖ τὴν αἰσθητικὴ ἐρώτηση συνυφασμένη μὲ ὀρισμένους «λόγους» ὥς περαιτέρω περιγραφές καὶ ἀνάλογα σὲ «λόγους» καταφεύγει καὶ γιὰ τὴν ήθική, πράγμα ποὺ τὸν προσεγγίζει μὲ τὴ μετα-ήθική τοῦ Toulmin⁶⁰. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ παρατήρηση τοῦ Moore ὅτι κατὰ τὸν Wittgenstein ἡ φύση ὅλης τῆς αἰσθητικῆς εἶναι «νὰ κάνει καλές παρομοιώσεις», ποὺ θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ ἐπιβεβαιώνεται στουὺς άφορισμοὺς.

Οἱ άπόψεις ποὺ διατυπώνονται σ' αὐτὲς τὶς *Διαλέξεις*, σὲ πολλὰ σύμφωνες μὲ τὴ μέθοδο τῶν *Ἐρευνῶν*, δὲν εἶναι οὔτε συστηματικές οὔτε ἀόλυτα συνεπεῖς, γιὰ νὰ συγκροτήσουν μιὰ θεωρία ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὑποκαταστήσει τὸν ήθικο-θρησκευτικὸ ὑπερβατικὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ *Tractatus* καὶ τῆς *Διάλεξης γιὰ τὴν ήθική*. Ἰσα - ἴσα ἐνισχύουν τὴν ἄποψη πὼς στὶς περιοχές αὐτὲς δὲν ἰσχύουν θεωρίες ἐξηγητικές τῆς οὐσίας τους, ἀλλὰ τὸ φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον ἐξαντλεῖται στὴ γραμματικὴ.

Ἀνάλογες εἶναι καὶ οἱ θέσεις τῶν *Διαλέξεων γιὰ τὴν Αἰσθητικὴ* λίγα χρόνια ἀργότερα⁶¹, μὲ δοσμένη κι ἐκεῖ τὴ συνάφεια αἰσθητικοῦ καὶ ήθικοῦ. Μὲ τὴ γλώσσα νὰ λειτουργεῖ ὥς «κιβώτιο μὲ ἐργαλεῖα» ἀντιμετωπίζονται ἐκεῖ οἱ ἀξιακοὶ ὅροι μέσα στὰ πολιτισμικά τους συμφραζόμενα μὲ ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένες μορφές ζωῆς καὶ μὲ τὴν ἔμφαση στὴ γραμματικὴ καὶ ὄχι τὴ λογικὴ τους λειτουργία.

2ε. Μερικὲς ἀκόμα άπόψεις τοῦ Wittgenstein γιὰ τὴν ήθική, καὶ πιὸ συγκεκριμένα γιὰ τὰ «ήθικά προβλήματα», μᾶς ἔκανε γνωστὲς ἀπὸ προφορικὲς συζητήσεις τὸ 1965 ὁ Rush Rhees⁶². Μὲ τὴν πεποίθηση πὼς ὁ Wittgenstein εἶχε ἀλλάξει γνώμη γιὰ τὴν ήθική στὸν καιρὸ τῆς *Διάλεξης*, πὼς εἶχε ἐγκαταλείψει τὴν ἐξήγηση τῶν προτάσεων ὥς συναρτήσεων ἀλήθειας καὶ τὴν εἶχε ὑποκαταστήσει μὲ τὴ θέση τῶν πολλῶν συστημάτων προτάσεων μὲ διαφορετικοὺς κανόνες καὶ ἐσωτερικὲς σχέσεις —ὅποτε τὸ ζήτημα ἦταν τί εἶναι κατανοητὸ στὸ παιγνίδι τῶν ήθικῶν κρίσεων μέσα στὰ συμφραζόμενα τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς θρησκείας καὶ τῶν συγκεκριμένων περιστάσεων— θυμᾶται ὁ Rhees μιὰ παρατήρηση τοῦ Wittgenstein γιὰ τὴ μελέτη τῆς ήθικῆς τὸ 1942: Ἐβρισκε παράξενο ποὺ δὲν συναντοῦσε στὰ βιβλία γιὰ τὴν ήθική ἓνα γνήσιο ήθικὸ (κανονιστικὸ ἢ θεωρητικὸ: moral or ethical) πρόβλημα· ἓνα πρόβλημα δηλαδὴ ὅπου θὰ μπορούσε νὰ φαντασθεῖ

60. *The Place of Reason in Ethics*, Cambridge 1970 (1950).

61. *Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology and Religious Belief* (1938) Ed. by C. Barrett, Oxford 1970³ (1966) 1-40, ἑλληνικὴ μετάφραση Κωστῆ Κωβαίου, *Ἀνθολόγιο*, ὁ.π. 135-191: Α' 25 - 26, 35, Β' 19, 38 - 39.

62. *Some Developments in Wittgenstein's View of Ethics*, «The Philosophical Review» 74 (1965) 94-103.

κάνεις ή να αναγνωρίσει μια λύση. Σαν τέτοιο έννοοῦσε κάποιο δίλημμα, όπου για τή μια ή τήν ἄλλη ἀπόφασή του να νιώθει κανείς τήν ἀνάγκη να εὐχαριστήσῃ τὸ θεό, ἔχοντας ἀποφασίσει προσωπικά ἔξω ἀπὸ συγκεκριμένες θεωρίες, γιατί «τότε δὲν δημιουργεῖται πρόβλημα».

Θυμᾶται ἀκόμα πὼς ξαναγύρισε ὁ Wittgenstein στὸ θέμα τῆς σωστῆς ἠθικῆς θεωρίας τὸ 1945, στὰ πλαίσια μιᾶς συζήτησης για τή σχέση ἠθικῆς, κοινωνιολογίας καὶ ψυχολογίας. Ὑποστήριζε τότε πὼς ἡ ὀρθότητα μιᾶς θεωρίας ἀνάγεται στὴν υἱοθέτησή της καὶ δὲν ἔχει να κάνει με τήν ἀλήθεια, ὅπως στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη.

Βρίσκει ὁ Rhees τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς καὶ ἄλλες ἀνάλογες παράλληλες με τὶς ἀπόψεις τοῦ Wittgenstein για τή γλώσσα, τή λογικὴ καὶ τὰ μαθηματικά καὶ συμπεραίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει κατὰ τὸ φιλόσοφο ἓνα σύστημα ὅπου να μπορεῖ κανείς να μελετήσῃ τὴν καθαρότητα καὶ τὴν οὐσία του τί εἶναι πραγματικά ἡ ἠθική.

25. Ἡ ἀποστροφή για τή θεωρία καὶ τὴν αἰτιακὴ ἐξήγηση διαπιστώνεται καὶ στὸ ἔργο-σταθμὸ καὶ τυπικὰ τέρμα⁶³ τῆς φιλοσοφικῆς πορείας του, στὶς *Φιλοσοφικὲς Ἑρευνες*, πὺ ἡ ἐπίδρασή τους διαρκεῖ ἀκόμα ἀνεξάντλητη. Στὸ ἔργο αὐτὸ μόνο μιὰ φορὰ καὶ ἐντελῶς ἐπεισοδιακά, ὅπως ἤδη παρατήρησα, γίνεται ἀναφορὰ στὴν ἠθική (I 77). Ἀπὸ τὴ θεώρηση ὥστόσο τῆς γλώσσας ὡς «μορφῆς ζωῆς» (I 19) καὶ μέσου ἐπικοινωνίας (I 491) πὺ δὲν λειτουργεῖ κατὰ ἓνα μόνο τρόπο, δηλαδή να μεταδίνει γνώση (I 304) με τὴ μετάθεση τῆς ἔμφασης ἀπὸ τὸ νόημα στὴ χρῆση (I 421) καὶ τὴ διαπίστωση πὼς «ὑπάρχουν ἀμέτρητα εἶδη προτάσεων» —καὶ ὄχι μόνο προτάσεις τῆς ἐπιστήμης—, καὶ συνεχῶς γεννιῶνται καινούργια γλωσσικά παιχνίδια, ἐνῶ σωστὸ στὴ γλώσσα εἶναι ἡ ὁμοφωνία της μ' ἓνα τρόπο ζωῆς (I 23), τέλος με τὴν καθιέρωση τῆς φιλοσοφίας ὡς «γραμματικῆς ἔρευνας» (I 90) καὶ θεραπείας (I 254-55), οἱ ἠθικὲς ἐκφράσεις ἔχουν νόημα σύμφωνα με τὸ πνεῦμα τοῦ πολιτισμοῦ πὺ τὶς ἐκφράζει καὶ πὺ ἐκφράζουν κι αὐτὲς. Ἀπὸ τὴ διαπίστωση ἐξ ἄλλου στὶς *Ἑρευνες* ὅτι «οἱ λέξεις εἶναι πράξεις» καὶ τὴ διακήρυξη στὸ τελευταῖο χρονολογικὰ γραπτὸ του⁶⁴ «στὴν ἀρχὴ ἦταν ἡ πράξη», πὺ συμπληρώνεται με τὸν ἀφορισμὸ τῶν καταλοίπων του «ἡ γλώσσα εἶναι μιὰ ἐκλέπτυνση»⁶⁵, φαίνεται πὼς ἡ προτεραιότητα τῆς πράξης στὴ γνώση προκύπτει με τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου κυριαρχικὴ καὶ

63. Τελευταῖο οὐσιαστικὰ κείμενό του εἶναι τὸ ἔργο *Για τὴ βεβαιότητα*, πὺ γράφτηκε στὰ 1949/50-51, ἐνῶ ἀσυμπλήρωτο ἔμεινε τὸ 2ο μέρος τῶν *Φιλοσοφικῶν Ἑρευνῶν*.

64. O. C. § 402. Πρβλ. Brand, ὁ.π. 1-8 : 6.

65. CV 31/1937: «Ἡ πρώτη καὶ ἀρχέγονη μορφή τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ εἶναι μιὰ ἀντίδραση... μόνο ἀπ' αὐτὴ μποροῦν ν' ἀναπτυχθοῦν πὺ ποικίλες μορφές. Θέλω να πῶ ἡ γλώσσα εἶναι μιὰ ἐκλέπτυνση, στὴν ἀρχὴ ἦταν ἡ πράξη». Πρβλ. 46/1946.

φιλοσοφία της πράξης επισκιάζει τόν προβληματισμό του με την ήθική. Βασικός ώστόσο άξονας της σκέψης του στην ύστερη φιλοσοφική του δραστηριότητα, πού ισχύει μόνιμο υπόβαθρο του ήθικού στοχασμού του, είναι ή δραματική κατακλείδα: «Στή φιλοσοφία δέν βγαίνουν συμπεράσματα... Ή φιλοσοφία διαπιστώνει μονάχα εκείνο πού όλοι παραδέχονται» (I 599).

3. Αὐτές είναι συνοπτικά οί άπόψεις —όχι οί θεωρίες— του Wittgenstein για την ήθική πού έχω υπόψη μου, δοσμένες «φαινομενολογικά» και περιγραφικά χωρίς προσπάθεια ένταξής τους σέ γνωστές συμβατικές κατηγορίες και χωρίς άπόπειρα έρμηνείας τους, και μάλιστα τόσο παρεκβατικά. Τό πόσο παρακινδυνευμένη είναι μια πρόχειρη τοποθέτηση φαίνεται από τούς τόσο άλληλο-άναιρετικούς χαρακτηρισμούς της φιλοσοφίας του Wittgenstein και τίς τόσο άντιφατικές «έτικέττες» ιδιαίτερα της ήθικής του. Είναι ίσως ό Wittgenstein ό μοναδικός φιλόσοφος του αιώνα μας, πού ή βιβλιογραφία του ξεπερνά τούς 2.000 τίτλους βιβλίων και άρθρων⁶⁶ —μέ μοναδική επίσης την περίπτωση του *Tractatus* πού, παρά τίς 70 σελίδες του, έχει άξιωθεί πάνω από 30 ύπομνήματα σχολαστικού τύπου⁶⁷— και όμως έλάχιστη όμοφωνία επικρατεί στην άποτίμηση της φιλοσοφίας του.

Έτσι περίπου άρχίζει ένα πρόσφατο νηφάλιο και βασικά πληροφοριακό βιβλίο για τόν τόσο άμφιλεγόμενο φιλόσοφο⁶⁸:

«Στήν ιστορία της φιλοσοφίας λίγα όνόματα έχουν συνδεθεί τόσο πολύ με τό άλλόκοτο, τό παράλογο και τό παράδοξο όσο τό όνομα του Wittgenstein... Άλλοι τόν είπαν άπελευθερωτή έπαναστάτη και τόν χαιρέτισαν ως νέο Γαλιλαίο, άπαρχή μιās νέας έποχής, ένω άλλοι τόν είδαν ως πνεύμα άποσύνθεσης, ίχνογράφο ένός άπανθρωπισμένου κόσμου, πού έξομάλυνε τό δρόμο για την έποχή του άπανθρωπισμού. Τόν συγκρίνουν περιστασιακά με τούς μεγάλους του παρελθόντος, λ.χ. με τόν Νίτσε ή τόν Κάντ στην προσπάθεια νά έκπορθήσουν τό μυστικό της φιλοσοφίας του. Άλλά κι έδω ή μια άντίφαση διαδέχεται την άλλη... Έγινε με τό θάνατό του άστέρας μιās νέας φιλοσοφικής παράδοσης, όσο κι αν πάσχισε νά μās έλευθερώσει από την παραδοσιακή φιλοσοφία».

3α. Πραγματικά κανείς ίσως σύγχρονος φιλόσοφος δέν έχει δεχτεί

66. Βλ. Wuchterl - Hübner, ό.π. 7. Για μια καλή βιβλιογραφία ως τό 1969, βλ. Fann, ό.π. 118-178. Για κάπως νεώτερα βλ. «Signum» 7 (Απρίλιος 1979) 15.

67. Για τόν *Tractatus* και γενικότερη βιβλιογραφία βλ. ακόμα Ilona Borgis, *Index zu Ludwig Wittgenstein's Tractatus und Wittgenstein Bibliographie*, München 1968.

68. Wuchterl - Hübner, ό.π. 7 έπ. Για σχετική βιβλιογραφία για πολλούς άπ' αυτούς τούς χαρακτηρισμούς βλ. 133, ύποσ. 3.

τόσο ποικίλες «ἐτικέττες» ὅσο ὁ Wittgenstein. Τὸν εἶπαν «προφήτη τοῦ θετικισμοῦ» μὲ «Εὐαγγέλιο» τὸν *Tractatus*, ἀλλὰ καὶ μυστικὸ ὁραματιστή, «Προμηθεά τῆς φιλοσοφίας», «χαοτικὸ πρόσωπο», «ἄθεο», «ἐκκεντρικὸ»⁶⁹ ἀλλὰ καὶ τὸν «ἄνθρωπο μὲ τὸ Εὐαγγέλιο»⁷⁰, «σκοτεινὸ» τοῦ αἰῶνα μας⁷¹, μ' ὅλο τὸ πάθος του γιὰ τὴν ἀπλότητα καὶ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν περιφρόνηση κάθε τεχνικοῦ ιδιώματος. Τὸν χαιρέτισαν ὡς ἰδρυτὴ δύο σχολῶν, πού σὲ καμιά τους δὲν χωροῦσε, καὶ ἐμπνευστὴ δύο μετα-ἠθικῶν θεωριῶν, παρὰ τὴν ἀποστροφή του γιὰ κάθε θεωρία καὶ ἐξήγηση. Ὁ ἐκρηκτικὸς του χαρακτήρας καὶ ἡ κυκλοθυμικὴ του διάθεση δὲν ἐμπόδισαν τὸν Russell, παρὰ τὴν πικρία του, νὰ τὸν ἀποκαλέσει «τὸ πιὸ τέλει παράδειγμα ἑνὸς πνεύματος σύμφωνα μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια πού συνάντησε ποτὲ»⁷² καὶ νὰ μιλήσει γιὰ τὸ βαθύ, ἔντονο καὶ κυριαρχικὸ πάθος πού τὸν συγκλόνιζε καὶ πού ὁ ἴδιος τὸ βίωσε ὡς «κυματοθραύστη» τῆς δημιουργικότητάς του. Καὶ ἡ περηφάνεια του νὰ κρύβει τὸν πόνο του καὶ τὴ συναισθηματικὴ ἐρημιὰ του μὲ τὰ λόγια «ἡ ζωὴ μου εἶναι οὐσιαστικὰ πολὺ εὐτυχισμένη, ἐκτὸς ὅταν εἶναι ὑπέρμετρα δυστυχής»⁷³, δὲν ξεγέλασαν τὴν ἀδελφή του νὰ μὴν εὐχηθεῖ. «Ἄς εἶχα γι' ἀδελφὸ μου ἕναν εὐτυχισμένο ἄνθρωπο ἀντὶ γιὰ ἕνα δυστυχισμένο ἄγιο»⁷⁴. Οἱ μαθητὲς του, ἐνοχλημένοι κάποτε ἀπὸ τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴν ἐκκεντρικότητά του, ὁμολογοῦσαν ἐντούτοις «πὼς δὲν εἶχαν ποτὲ πρὶν δεῖ ἕναν ἄνθρωπο νὰ σκέφτεται»⁷⁵.

Τὶς μονομερεῖς καὶ μονοδιάστατες θετικιστικὲς ἐρμηνεῖες τῆς πρώτης φιλοσοφίας του, τὴ λογικὴ, δηλαδή καὶ τὴ γλωσσολογικὴ, διαδέχτηκαν ἡ ὑπερβατολογικὴ καὶ ἡ ὑπαρξιστικὴ· καὶ τῆς ὕστερης τὴ φαινομενολογικὴ ἡ ἐρμηνευτικὴ καὶ ἡ δομοκρατικὴ· καὶ ἡ θεώρηση καὶ τῶν δύο φάσεων

69. Βλ. Fania Pascal, ὁ.π. 27 ἐπ., 58. Πρβλ. William Warren Bartley III, *Wittgenstein*, Lippincott 1973, ἕνα ἀμφιλεγόμενο καὶ σὲ πολλὰ κακόπιστο βιβλίο, τὸ ὁποῖο ἡ G. E. M. Anscombe ὑπέβαλε σὲ αὐστηρὴ κριτικὴ γιὰ αὐθαιρεσία.

70. Κατὰ τὸν πόλεμο εἶχε κάπου ἀνακαλύψει ἕνα ἀντίτυπο ἀπὸ τὸ «Συνοπτικὸ Εὐαγγέλιο» τοῦ Tolstoy, πού ποτὲ δὲν τὸ ἀποχωρίζονταν ὡς «τὸ βιβλίο πού τὸν ἔσωσε», βιώνοντας τὸ πρωτο-χριστιανικὸ ἰδανικὸ του. Γιὰ τοῦτο καὶ οἱ σύντροφοί του τὸν ἀποκαλοῦσαν «ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ Εὐαγγέλιο». Βλ. Janik - Toulmin, ὁ.π. 200-201, Wuchterl - Hübner, ὁ.π. 54.

71. Bouveresse, ὁ.π. 8.

72. Στὴν *Αὐτοβιογραφία* του σ. 139, ὅπως ἀναφέρουν οἱ Wuchterl - Hübner, ὁ.π. 43. Εἶναι γνωστὲς οἱ διακυμάνσεις τῆς φιλίας του μὲ τὸν Russell καὶ πολὺ διαφωτιστικὲς οἱ ἀναμνήσεις τοῦ τελευταίου ἰδιαίτερα γιὰ τὶς πρῶτες συναντήσεις τους. Βλ. B. Russell, «*Memoirs of Wittgenstein*», στὸν τόμο τοῦ Fann, ὁ.π. 30-39.

73. Γράμμα στὸν Engelmann 16.

74. Μὲ πολὺ χαρακτηριστικὴ τὴ συνέχεια, ὅπως ἀναφέρει σὲ γράμμα τῆς στὸν L. Hänsel 13.12.1920. Βλ. Wuchterl - Hübner ὁ.π. 84-85.

75. W. D. Hudson, *Wittgenstein and Religious Belief*, New York 1975, 8.

τις πρόσφατα κάτω από το πρίσμα της κριτικής του πολιτισμοῦ⁷⁶. Άλλοι είδαν άγεφύρωτο τὸ χάσμα ανάμεσα στην πρώτη και τὴν ὀψιμη φάση τῆς φιλοσοφίας του, τὸ «ρεαλισμὸ» καὶ τὴ «συμβασιοκρατία» του καὶ τὸν χαρακτήρισαν ὡς τὸν ἰδρυτὴ δύο φιλοσοφιῶν —ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἐντάχθηκε πρόσφατα μιὰ ἐνδιάμεση τρίτη— ἐνῶ ἄλλοι διέκριναν κι ἐπισήμαναν τοὺς ἐνωτικούς τοὺς δεσμούς, τὰ νήματα ποὺ ὕφαναν τὴν ὀψιμη σκέψη του μὲ τὸ στημόνι τῆς εἰκονοθεωρίας τοῦ *Tractatus*⁷⁷. Ἀπὸ ἀρνητῆς τῆς οὐτολογίας του καὶ καταλυτῆς γενικότερα τῆς φιλοσοφίας, χαιρετίζεται νηφαλιότερα ὡς ὁ ἀνανεωτῆς τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητος, ἐκφραστῆς καὶ κριτικὸς ἐνὸς ἀμφιλεγόμενου πολιτισμοῦ. Καὶ παρὰ τὴν τόσο ἐκτεταμένη βιβλιογραφία του, παραμένει, ὅπως καὶ ὁ δάσκαλος τοῦ Πλάτωνα, αἰνιγμα, παράδοξο, φαινόμενο καὶ ἀνοιχτὴ πρόκληση στὴν ἔρευνα καὶ τὴ φαντασία.

3β. Ἄν τόσο διαφορετικὲς ἐκτιμήσεις τῆς φιλοσοφίας γενικὰ καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Wittgenstein ἔχουν ὡς τώρα διατυπωθεῖ, γιὰ τὴν ἠθική του εἰδικότερα τόσο στὴ γενικὴ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ τῆς ἀξιολόγηση ὅσο καὶ στὶς λεπτομέρειές της, οἱ ἐρμηνεῖες εἶναι ποικίλες καὶ κάποτε ἀντίθετες διαμετρικά. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴν ἐτυμηγορία τοῦ J. F. Mora, ὅταν καθιέρωνε τὸν Wittgenstein ὡς σύμβολο τῶν ταραγμένων καιρῶν μας 30 χρόνια πρὶν:

«Ὁ Wittgenstein ἦταν μεγαλοφυΐα. Συνειδητὰ ἢ ὄχι ἀντικαθρέφτισε τοὺς καιροὺς μας πιστότερα ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἐξ ἐπαγγέλματος ἀπαισιόδοξους. Ὁ Heidegger προσπάθησε νὰ τονίσει τὸ τίποτα. Ὁ Sartre τὴ ναυτία. Ὁ Kafka καὶ ὁ Camus τὸ παράλογο. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς περιέγραψαν ἓνα κόσμον ὅπου ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα ἔγινε συζητήσιμη. Ἄφησαν ὅμως ἀπαρασάλευτο τὸ δικαίωμα νὰ κάνει κανεὶς ἐρωτήσεις. Στὸ θεραπευτικὸ θετικισμὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ Wittgenstein αὐτὸ

76. Wuchterl - Hübner, ὁ.π. 80-83. Πρβλ. Janik - Toulmin, ὁ.π. 14 ἐπ., 239 ἐπ. καὶ Innis, Εἰσαγωγή στὸν τόμο τοῦ Brand VII-XV, γιὰ προσεγγίσεις ἀπὸ ἐρμηνευτικὴ ἄποψη μὲ τὸν Husserl καὶ τὴ φαινομενολογία του, τὸν Gadamer καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴ του καὶ τὸν M. Polanyi.

77. Γιὰ χάσμα στὴ φιλοσοφία τοῦ Wittgenstein μιλά ὁ J. Harnack, *Wittgenstein und die moderne Philosophie*, Stuttgart 1962. Γιὰ «δύο διαφορετικὲς φιλοσοφίες, ποὺ ἡ δεύτερη δὲν ἀποτελεῖ συνέχεια ἢ ἀνάπτυξη τῆς πρώτης», μιλά καὶ ὁ Θεόφιλος Βεῖκος, *Σύγχρονη Φιλοσοφία*, Ἰωάννινα 1974, 30. Κάποια ἐνότητα φαίνεται ὡστόσο νὰ ὑποστηρίξει ὁ P. Winch, *Studies in the Philosophy of Wittgenstein*, London 1969, Introduction: «The Unity of Wittgenstein's Philosophy», 1-19. Τὸ ζήτημα ἀντιμετωπίστηκε ἰδιαίτερα στὸν 2ο Παγκόσμιον Συμπόσιον τοῦ 1977 στὸ Kirchberg μὲ θέμα *Wittgenstein and his Impact on Contemporary Thought*. Βλ. *Proceedings 2nd IWS 1977*, Wien 1980.

πού ἀμφισβητεῖται εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐρώτηση. Δὲν μᾶς ἔμεινε τίποτα, οὔτε κὰν τὰ ἐρείπια. Δὲν εἶναι ἄξιο ἀπορίας πού θεωροῦμε τὸν Wittgenstein διεισδυτικὸ ἀντικατοπτρισμὸ τῶν ζοφερῶν πλευρῶν τῆς ἐποχῆς μας. Περιέγραψε αὐτὴ «τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνησυχίας», τὴν «ἐποχὴ τῆς νοσταλγίας» καλύτερα ἀπ' ὅποιονδήποτε ἄλλο· καλύτερα ἀπὸ τοὺς ποιητές, καλύτερα ἀπὸ τοὺς μυθιστοριογράφους. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἐκπληκτικὸ πού ἕνας σκοτεινὸς καθηγητὴς τοῦ Cambridge συμβολίζει τοὺς ταραγμένους καιροὺς μας ἀκριβέστερα ἀπὸ ἕνα φημισμένο θεατρικὸ συγγραφέα στὸ Παρίσι;»⁷⁸

Καὶ τὸν ἐπονομάζει «ἀντι-Σωκράτη», γιατί κατάργησε τὰ ἐρωτήματα καὶ τὰ προβλήματα, θεωρώντας τὸν συνώνυμο τῆς καταστροφῆς 10 χρόνια ἀργότερα⁷⁹, χωρὶς νὰ παραγνωρίζει τὴ μεγαλοφυΐα του καὶ νὰ παραθεωρεῖ τὰ κοινὰ στοιχεῖα πού τὸν συνδέουν μὲ τὸν Σωκράτη, ὡς μεγαλοφυεῖς ἀκρότητες καὶ τοὺς δύο τους.

Μὲ παρόμοιο πνεῦμα καὶ προεκτείνοντας τὶς θέσεις τοῦ Moga στὴν ἠθικὴ στὴν περίεργη καὶ φορτισμένη μὲ ἠθικὲς ἀποχρώσεις ἀναφορὰ του στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου του ἐπιχείρησε τὴν ὑπαρξιστικὴ ἐρμηνεία του τῆς ἠθικῆς τοῦ Wittgenstein ὁ Leo Adler⁸⁰, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἄρνηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν Wittgenstein, «τὴν πλάση του κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τοῦ κόσμου καὶ ὄχι τοῦ θεοῦ» καὶ γενικὰ τὸν ἀπανθρωπισμὸ τοῦ κόσμου πού καθιέρωσε ὁ φιλόσοφος μὲ τὸν *Tractatus*, τὴν «ἀντι-βίβλο» του, μὲ τὴν προσωπικὴ του ἀποξένωση καὶ ἀλλοτριώση ἀπὸ τὸν κόσμο. Μιλώντας γιὰ τὸν «παγκοσμισμό» του (panmundismus) λέει: «Δὲν ἀρκέστηκε ὁ Wittgenstein στὴν ἐκθρόνιση τῆς μεταφυσικῆς, τῆς θρησκείας, ὅλης τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ προχώρησε πρὸ παντὸς στὴν ἄρνηση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης... Τὸ τέλος τοῦ ἔργου (τοῦ *Tractatus*) εἶναι τὸ τέλος τοῦ ἑαυτοῦ του: ἀπόδειξη τῆς ἀνυπαρξίας τῆς φιλοσοφίας μέσω τῆς φιλοσοφίας». Καὶ θεωρεῖ τὴν «ἀντι-ὑποκειμενικὴ» ἠθικὴ του μιὰ «πρακτικὴ ψυχολογικὴ ἠθικὴ» στὰ πλαίσια τῆς θεραπευτικῆς φιλοσοφίας του —τοῦ «θεραπευτικοῦ τοῦ θετικισμοῦ» κατὰ τὸν Moga— πού τὴν προϊστορία της ἀνάγει στὸν J. Rush στὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰώνα.

Ὑπαρξιστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ W. Schutz⁸¹, πού θεωρεῖ τὸν

78. Βλ. ὑποσ. 29. Ὁ ἐκδότης παρατηρεῖ ὅτι «τὸ ἄρθρο αὐτό, γραμμένο ὅταν οἱ φιλοσοφικὲς δραστηριότητες τοῦ Wittgenstein ἀποτελοῦσαν μυστήριον, τυλιγμένο σ' ἕνα αἶνιγμα γιὰ τοὺς μὴ μυημένους, δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἕνα ἄρθρο γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Wittgenstein ὅσο μιὰ κοινωνιολογικὴ ἐρμηνεία μιᾶς ἀνθρώπινης στάσης» (ὁ.π. 115).

79. *Wittgenstein oder die Destruktion*, Frankfurt 1960.

80. Βλ. ὑποσ. 29. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Adler, ὁ.π. 3, δίνει μιὰ προσωπικὴ του παράφραση τοῦ πιὸ πάνω κειμένου τοῦ Moga, σύμφωνη μὲ τὴν καταλυτικὴ κριτικὴ του. Γιὰ τὶς ἀναφορὲς βλ. VIII-IX, 49 ἐπ., 52-55.

81. *Wittgenstein: Die Negation der Philosophie*, Stuttgart 1967, 7.

Wittgenstein ως τόν «άγνότερο και τραγικότερο φιλόσοφο μετά τόν Νίτσε», και τó έργο του «έξαντικειμένιση τής κρίσης τής έποχής μας». Παραδέχεται όμως πώς ό φιλόσοφος δέν κατατάσσεται εύκολα και του προσγράφει ότι είναι ό μόνος που άνοιξε καινούργιες δυνατότητες για μιá μελλοντική φιλοσοφία.

Για μιá «ρομαντική ύπαρξιακή ήθική του άρρητου» μιλά και ό R. M.- S. Hacker⁸² θεωρώντας τήν αúτογνωσία ως ένα άπό τά τρία θεμελιακά προβλήματα του Wittgenstein και έπισημαίνοντας τή συγγένειά του με τόν Καντ και τήν έλξη που άσκησε πάνω του ό Schopenhauer. Λέει χαρακτηριστικά: «Ό Καντ άρνήθηκε τή γνώση για να δώσει μιá θέση στήν πίστη, ενώ ό Wittgenstein άρνήθηκε τή γνώση για να δώσει μιá θέση στή σιωπή».

Στόν αντίποδα τής έρμηνείας του Mora και του Adler βρίσκεται ή πραγμάτευση τής ήθικής είδικά του *Tractatus* άπό τόν Guy Alfred Hugh⁸³. Τήν ήθική του Wittgenstein κατανοεί ό μελετητής ως πράξη και δραστηριότητα, όχι ως θεωρία και δόγμα και τονίζει τó θεονομικό —και ύπαινικτικά τó στωικό— χαρακτήρα της. Δέν βλέπει τόν *Tractatus* ως έργο για τή λογική και τή γλώσσα «μ' ένα σύντομο 'μυστικό' παράρτημα προσարτημένο σ' αúτό», αλλά, όπως και ό Cavalier, ως ήθική πράξη καθαυτή, έκφραση ενός ιδιότυπου, σπινοζικού τύπου, πανθεισμού και μιáς τελεολογικής ήθικής με αισθητικές προεκτάσεις, θεωρώντας τόν Σωκράτη ως τó συγγενέστερό του πρότυπο.

Τόν ήθικό προσανατολισμό τής φιλοσοφίας του Wittgenstein διακρίνουν και οί K. Wuchterl και Adolf Hübner⁸⁴, που τόν προσεγγίζουν με τόν Pascal και τόν Kierkegaard για τó αντι-όρθολογικό του πνεύμα, τήν άποστροφή του σε θεωρίες και ιδεολογίες και τήν έμφαση που έδωσε στήν ήθική συμπεριφορά. Και παρόμοια είναι ή έρμηνεία του B. P. Riesterer⁸⁵, που τονίζει τó συνεχές ενδιαφέρον του Wittgenstein για τήν ήθική, βρίσκει τή θέση του «ριζικά μη παραδοσιακή» και τή βλέπει ως ιδιαίτερη έκδήλωση του είδους του θρησκευτικού ύπαρξισμού του Pascal, του Kierkegaard και του Tolstoy, χωρίς τήν καθιέρωση μιáς προσωπικής σχέσης με τó θείο ή κάποιου θρησκευτικού κώδικα.

Ός imitatore Christi μαζί με τόν Tolstoy βλέπει τόν ήθικό στοχαστή

82. Βλ. ύποσ. 35. Οί άναφορές στις σσ. 25-26, 66, 84.

83. *The Ethics of the Tractatus*, Athen (U.S.A.) 1973, 199-266: 233, 238, 240 (μικροφίλμ).

84. Ό.π. 16. Είναι χαρακτηριστικό τó γράμμα ύπ' άριθ. 29 στόν Russell, όπου άναφέρει: «Πώς μπορώ να είμαι λογικός φιλόσοφος, άφου άκόμα δέν είμαι άνθρωπος;», για τήν ένότητα έργου - ήθους (ό.π. 37).

85. «Wittgenstein's Ethics», *Proceedings 2nd IWS 1977* (1978) 483-486.

Wittgenstein ή Dina Maganini⁸⁶, δίνοντας έμφαση στην ήθική πράξη του, έμπνευσμένη από τὸ Εὐαγγέλιο, παρά στὸν ήθικό του λόγο, σύμφωνα με τὴ δήλωση τοῦ Engelmann ὅτι «δὲν ὑπάρχουν ήθικὲς προτάσεις ἀλλὰ ήθικὲς πράξεις». Παραλληλίζει τὴν ἐπιλογή του νὰ γίνει δάσκαλος στὸ Kirchberg με τὴ μορφή ζωῆς ποὺ διάλεξε στὴ Jasnaja Polyana ὁ Tolstoy ὡς μιμητὴς τοῦ Χριστοῦ.

Ἐκτενέστερα τὶς ἀπόψεις τοῦ Wittgenstein γιὰ τὴ θρησκευτικὴ πίστη ἀνάλυσε σὲ μιὰ ήθικο-θρησκευτικὴ ἐρμηνεία τῆς φιλοσοφίας του με τὴ μονογραφία του ὁ W. D. Hudson⁸⁷. Παίρνοντας ὑπόψη του πολλὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα, ὅπως κυρίως δίνονται ἀπὸ τὸν N. Malcolm⁸⁸, ἀλλὰ καὶ σχετικὰ γραφτὰ του παρατηρεῖ πὼς βασικὰ ἔβλεπε ὁ Wittgenstein τὴ θρησκεία στὴν ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς περιστάσεις, μολονότι θεωροῦσε κι ὁ ἴδιος κάποτε τὸν ἑαυτὸ του ἄθεο ἀλλ' ἀναζητητὴ τοῦ θεοῦ.

Ἀπὸ αὐστηρὰ λογικὴ ἄποψη στὰ πλαίσια τῆς δεοντολογικῆς λογικῆς πραγματεύθηκαν τὴν ήθική του οἱ E. Morcher⁸⁹ καὶ D. Hunker⁹⁰, ἐνῶ τὶς θέσεις του σὲ σχέση με τὴ σχετικοκρατία συζήτησε θετικότερα ὁ G. R. Machan⁹¹ καὶ ἀρνητικὰ ὁ C. G. Luckhardt⁹².

Τὴ σημασία τῆς ἔννοιας τοῦ ὁρίου γιὰ τὴν ήθική του ὡς διάμεσου τῆς σχέσης μεταξὺ λογικοῦ καὶ ήθικοῦ κατέδειξε ὁ P. Caravaso⁹³ καὶ τὸν προσωπικὸ χαρακτήρα τῆς ήθικῆς καὶ μετα-ήθικῆς του ὁ M. Faghfoury⁹⁴ σὲ μιὰ ἐπιτυχημένη προσπάθεια συμφιλίωσης τῶν φαινομενικὰ ἀντινομικῶν θέσεών του καὶ κυρίως τῶν ὅσων εἶπε με τὸ αἶτημα τῆς ήθικῆς του σιωπῆς.

Ἰδιαίτερα τὴν ήθική τοῦ *Tractatus* εἶδε θετικὰ ὁ J. Martire⁹⁵ ὡς προσπάθεια ἀποκατάστασης τῆς ἀξιοπρέπειας τῆς ήθικῆς, ἐνῶ μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα τὴ *Διάλεξη* ἀνάλυσε ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Th. Redpath^{95a} —ποὺ ἐπισήμανε κυρίως

86. «Tolstoy and Wittgenstein as Imitators of Christ», *IWS* 8.π. 490-493.

87. Βλ. ὑποσ. 75 σελ. 8-9. Πρβλ. 78-112.

88. *Ludwig Wittgenstein, A Memoir*, Oxford 1958.

89. «Wittgenstein's View on Ethics», *IWS*, 8.π. 494-498.

90. «The Anchorage Problem», *IWS*, 8.π. 499-501.

91. «Ein besserer und geheimerer Mensch: Eine Wittgensteinsche Idee menschliche Vortrefflichkeit», *5th IWS 1980* (1981) 359-364.

92. «Wittgenstein and Ethical Relativism», *4th IWS 1979* (1980) 316-19.

93. «The Concept of Limit as "Origin" of Wittgenstein's Ethics», *5th IWS* 356-358.

94. «Rushing against the Limits of Language», *IWS*, 8.π. 352-355.

95. «The Remarks on Ethics in Wittgenstein's *Tractatus*», *IWS*, 8.π. 349-351.

95a. Βλ. ὑποσ. 39. Ὁ μελετητὴς κλείνει τὴν κριτικὴ του με τὴν παρατήρηση: «Τὴ στάση γιὰ τὴν ήθική, ποὺ ἐκφράζει ἐδῶ ὁ Wittgenstein, ἐγὼ τὴ βρίσκω ὄχι μόνο παραδεκτὴ ἀλλὰ καὶ θαυμάσια. Ἡ ἄποψή του ὁμως γιὰ τὴ γλώσσα δὲν μοῦ εἶναι μόνο μὴ πειστικὴ, ἀλλὰ καὶ εὐεπίφορη γιὰ τὴν ἐνθάρρυνση ἑλλειψῆς σεβασμοῦ, ἀκόμα καὶ γελοιοποίησης τῶν ἀξιακῶν κρίσεων, ποὺ ἔρχεται σὲ σύγκρουση με τὴν προσωπικὴ στάση τοῦ Wittgenstein».

ας ἀσυνέπειές της— ἡ Ruth Anna Putnam⁹⁶, μὲ τὴν ἔμφαση στὴν ἠθικὴ ἀποχρέωση καὶ τὴν ἐκλογή, καὶ τὴν κατάδειξη τοῦ θεονομικοῦ χαρακτήρα της. Παρὰ τὶς προσεγγίσεις τοῦ κειμένου αὐτοῦ μὲ τὴ συγκινησιοκρατία, δὲν πιστεύουν καὶ οἱ δύο μελετητὲς ὅτι μπορεῖ ὁ Wittgenstein νὰ θεωρηθεῖ συγκινησιοκρατικός, ὅπως πολλὰς φορές θεωρήθηκε ἰδίως ἀπὸ συνοπτικὰς ἐκθέσεις τῆς σύγχρονης μετα-ἠθικῆς⁹⁷. Σὲ τοῦτο συνέβαλε καὶ ἡ θετι-στικὴ ἑρμηνεία τοῦ *Tractatus*, κυρίως ἀπὸ τὸν Ayer, ἀλλὰ καὶ ἡ «πειστι-κὴ ἐπίδραση» τοῦ ὕστερου Wittgenstein⁹⁸.

Τὴν ἠθικὴ ὡς μορφή ζωῆς ἀνάλυσε ἐκτενῶς ὁ K. Studhalter⁹⁹ μὲ βάση τὶς ἐπιπτώσεις γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴ θρησκεία τῶν *Φιλοσοφικῶν Ἑρευνῶν* καὶ στὰ γλωσσικὰ παιγνίδια, τὰ ἐνσωματωμένα σὲ κοινωνικὲς μορφὲς ζωῆς, ἀναζήτησε τὴ ρίζα τῆς ἠθικῆς τοῦ Wittgenstein ὁ Frank A. Koch¹⁰⁰.

3γ. Σημαντικὲς καὶ ἀρκετὰ κοντὰ στὸ πνεῦμα τῆς δικῆς μου πραγμά-τευσης θεωρῶ τὴ μελέτη τοῦ Jeremy Walker μὲ τὸν κάπως παραπλανητικὸ τίτλο *L. Wittgenstein's Earlier Ethics*¹⁰¹, τὴ μονογραφία τοῦ Jacques Bouveresse, *Wittgenstein: La rime et la raison*¹⁰² καὶ τὴ θεώρηση τοῦ *Tractatus* ἀπὸ τὸν R. Cavalier ὡς «ὑπερβατολογικὴ κριτικὴ τῆς ἠθικῆς» στὴν πρόσφατη μονογραφία του¹⁰³, μετὰ τὴ συνοπτικότερη ἀναθεώρηση τοῦ S. R. Stripling¹⁰⁴.

Ὁ πρῶτος, ἐπισημαίνοντας τὸ βαθὺ σεβασμὸ τοῦ Wittgenstein γιὰ τὶς ἠθικὲς καὶ θρησκευτικὲς στάσεις ἀπέναντι στὸν κόσμον σ' ὅλη του τὴ ζωὴ, προσπάθησε νὰ διαρθρώσει κάποια ἠθικὴ ἐπιχειρηματολογία ἀπὸ τὰ κεί-μενά του γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν διαφορῶν του θέσεων στὰ πλαίσια τῶν

96. «Remarks on Wittgenstein's Lecture on Ethics», *4th IWS 1979* (1980) 309-311.

97. Βλ. W. D. Hudson, *Modern Moral Philosophy*, London 1967, 107-111. Πρβλ. R. E. Dewey, «Wittgenstein and his Impact on Contemporary Ethical Thought», *2nd IWS 1977* (1978) 487-489, γιὰ μιὰ πολὺ καλὴ θεώρηση τῆς ἐπίδρασης τοῦ Wittgenstein, ποὺ δὲν εἶναι συνηθισμένη.

98. Βλ. M. Warnock, *Ethics since 1900*, Oxford 1966², 65, 81-82, 111, 145.

99. *Ethik, Religion und Lebensform bei Ludwig Wittgenstein*, Innsbruck 1972, 24-57 : 9-22, 51.

100. «Digging out the Roots of Ethics», *5th IWS 1980* (1981) 368-371.

101. Βλ. ὑποσ. 6. Γιὰ τὴ σύννοσή μου βλ. ἰδιαίτερα σσ. 219-221, 224, 226, 228-231.

102. Βλ. ὑποσ. 12 καὶ γιὰ τὶς ἀναφορὲς μου σσ. 10-20, 73-151 καὶ ἰδιαίτερα 8, 12, 16, 76-79, 93-99, 139 κλπ.

103. Βλ. ὑποσ. 11. Πρόκειται γιὰ ἓνα γοητευτικὸ βιβλίο, ποὺ μαζὶ μὲ τὴ συλλογὴ τῶν ἀφορισμῶν παρακίνησε τὸ ἐνδιαφέρον μου γιὰ τὸ φιλόσοφο, ποὺ μὲ ἀφήνει κάπως ἀδιάφορη ἡ τεχνικὴ του φιλοσοφία. Βλ. ἰδιαίτερα τὶς σσ. 1-64, 137-204. Ἄξιζει νὰ σημειω-θεῖ ὅτι ἡ ἀνάλυση τοῦ λογικοῦ μέρους ἀπασχολεῖ μόνο 60 σελ. στὴν κριτικὴ του.

104. *The Picture Theory of Meaning. An Interpretation of Wittgenstein's Tractatus Logico-Philosophicus*, Washington 1978.

θεωριῶν του για τὴ γλῶσσα, καταδείχνοντας τὴ σχέση του με τὸν Καντ καὶ τὸν Kierkegaard καὶ ἀντιδιαστέλλοντας τὸν «μετα-ἠθικὸ» Wittgenstein ἀπὸ τὸν εὐαίσθητο ἠθικὰ στοχαστὴ, ποὺ νιώθει ἀκατανίκητη τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκφράσει τὶς ἠθικὲς πεποιθήσεις του σὲ μιὰ γλῶσσα ποὺ συγκλίνει πρὸς τὴν ποιητικὴ. Ἀνάλυσε ὁ Walker συστηματικὰ τὶς ἐπιπτώσεις γιὰ τὴν ἠθικὴ τῆς ὕστερης φιλοσοφίας του, ὅπου «οἱ ἠθικὲς προτάσεις ξανα-γίνονται δεκτὲς με νόημα», ἔστω κι ἂν ὁ Wittgenstein δὲν λέει τίποτα γιὰ τὴν ἠθικὴ. Παρατήρησε ὅμως σωστὰ πὼς καὶ κατὰ τὶς ὕστερες ἀπόψεις του «πολλὰ λέγονται, ὄχι ὅμως ὅλα· μπορούμε ν' ἀρχίσουμε τὴν ἠθικὴ ὄχι ὅμως καὶ νὰ τὴν ὁλοκληρώσουμε».

Τὰ καντιανά, κάποια στωικὰ καὶ σπινοζικὰ στοιχεῖα στὴν ἠθικὴ τοῦ Wittgenstein διακρίνει κάπως ἀόριστα ὁ Bouveresse στὴν ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητη πραγμάτευσή του τῆς περιοχῆς τοῦ μυστικοῦ: τῆς ἠθικῆς, τῆς αἰσθητικῆς καὶ τῆς θρησκευτικῆς στάσης τοῦ Wittgenstein. Βλέπει γενικὰ τὴν ἠθικὴ αὐτὴ ἐγγύτερα στὸ παραδοσιακὸ πνεῦμα ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους μελετητὲς καὶ τὴ χαρακτηρίζει «ὀρθολογικὴ κριτικὴ τοῦ ἠθικοῦ ὀρθολογισμοῦ» στὰ πλαίσια τῆς ἀρνητικῆς του φιλοσοφίας. Τονίζει με τὴ σειρά του τὶς αἰσθητικο-θρησκευτικὲς ἀποχρώσεις τῆς παράλληλα με τὸν ἀσκητισμὸ καὶ τὴν ἠθικὴ αὐστηρότητα τῆς προσωπικότητάς του. Φαίνεται νὰ συμμερίζεται τὴν ἐντύπωση πὼς ὁ Wittgenstein εἶχε γιὰ τὴν ἠθικὴ τὴ γνώμη ποὺ πολλοὶ κριτικοὶ ἔχουν γιὰ τὴν ποίηση: πὼς δηλαδὴ εἶναι τελικὰ ἓνα πράγμα πολὺ πιὸ σοβαρὸ γιὰ νὰ μιλήσουμε γι' αὐτό. Γιατὶ πιστεύει, ἀντίθετα με τὸν G. G. Granger¹⁰⁵, ὅτι με τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε σήμερα στὴ διάθεσή μας διαπιστώνουμε πὼς, «διώχνοντας τὴν ἠθικὴ ἀπὸ τὸ σύμπαν αὐτοῦ ποὺ λέγεται ἐννοοῦσε ὁ Wittgenstein νὰ τὴν κάνει ὀριστικὰ ἀνέφικτη, νὰ τῆς ἐξασφαλίσει ἓνα σίγουρο καταφύγιο πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία, ἀμφισβήτηση καὶ διαφωνία, καὶ ὄχι ἀπὸ σκεπτικισμὸ καὶ ἀγνωστικισμὸ», ὅπως παλαιότερα πιστευόταν ἀπ' ὅσους θεωροῦσαν τὸ ἔργο του καταλυτικὴ κριτικὴ τῆς ἠθικῆς. Δίνει ὁ Bouveresse ἔμφαση στὸ «βολουνταριστικὸ» στοιχεῖο τῆς ἠθικῆς τοῦ Wittgenstein καὶ στὴν κατεύθυνση πρὸς μιὰ ἀλλαγὴ ζωῆς καὶ ὄχι τόσο σὲ θεωρητικὲς φιλοσοφικὲς ἀπαντήσεις. Ἐπισημαίνει ὀρισμένες ἀντιφάσεις στὴν ἀντίληψή του γιὰ τὸ θεὸ καὶ εὐκαιρικὰ ἀναλύει κάπως αὐτόνομα τὶς «ἀπορίες» τῶν *Τετραδίων*. Δείχνει ἀκόμα τὴν ἐχθρότητα τοῦ Wittgenstein γιὰ τὸν ἠθικὸ ὀρθολογισμό. Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ ἐκτενῆ κεφάλαιά του γιὰ τὴν αἰσθητικὴ καὶ τὸ ρόλο τοῦ λόγου στὴν περιοχὴ τῆς θρησκείας καὶ τοῦ μύθου.

3δ. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς κριτικὲς αὐτὲς θεωρήσεις, γραμμένες τὰ

105. L. Wittgenstein, Paris 1969, 12. Βλ. Bouveresse, ὁ.π. 16, π. 13.

ελευταῖα κυρίως χρόνια, ὅταν πολλὰ νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ δημοσιευμένο ἑρμηνευτικὸ τῶν καταλοίπων του, γράμματα καὶ μαρτυρίες, ἤρθαν νὰ ρίξουν νέο φῶς στὸ διάβασμα τοῦ Wittgenstein, ἐκτιμοῦν θετικότερα τὴν ἠθικὴ του ἀπ' ὅ,τι παλαιότερες πραγματεύσεις. Πόσο ριζικὴ ὑπῆρξε ἡ ἀλλαγὴ στὴν θεωρία τῶν μελετῶν τοῦ Wittgenstein — πού ἔγιναν πολὺ πρὸ πολὺπλοκες ἀπὸ τὰ τὴν τελευταία δεκαετία— μαρτυρεῖ στὸ εἰσαγωγικὸ τοῦ σημείωμα τοῦ τόμου πού πρόσφατα ἐξέδωσε ὁ C. G. Luckhardt¹⁰⁶, πού μὲ βάση τὶς νέες πηγὲς μιλά καὶ γιὰ νέες προοπτικὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Wittgenstein καὶ γιὰ πρὸ παραδοσιακὲς προσεγγίσεις τοῦ μὲ ἄλλα κορυφαῖα πρόσωπα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας. Κανεῖς πιά μετὰ τὸ 1960 δὲν παίρνει στὰ σοβαρὰ τὸ σχόλιο τοῦ ἰδίου τοῦ Wittgenstein ὅτι «οὔτε βοηθὸς λέκτορα τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἀγγλία δὲν ἔχει διαβάσει λιγότερα φιλοσοφικὰ βιβλία ἀπ' αὐτόν»¹⁰⁷. Ἐπαψε τὰ τελευταῖα χρόνια ὁ Wittgenstein νὰ μετεωρίζεται σ' ἓνα φιλοσοφικὸ κενὸ καί, ὅπως δείχνουν καὶ τὰ *Πρακτικὰ* τῶν Συμποσίων πού ἐδῶ καὶ 5 χρόνια γίνονται ἐτήσια στ' ὄνομά του¹⁰⁸, συνδέεται διαλεκτικὰ μὲ τὰ σημαντικότερα φιλοσοφικὰ ὀνόματα τοῦ αἰῶνα μας καὶ θετικὰ μὲ ἀρκετοὺς φιλοσόφους τοῦ παρελθόντος. Ἡ «προσωπικὴ» ἐξ' ἄλλου βιβλιοθήκη του στὸ γραφικὸ τοῦ μουσεῖο μαρτυρεῖ τὴ γνωριμία του μὲ πολλὴ ἀπὸ τὴν κλασικὴ καὶ νεώτερη φιλοσοφία¹⁰⁹.

Ἡ δημοσίευση πρὶν λίγα χρόνια τοῦ *Prototractatus* καὶ τῶν *Τετραδίων* παράλληλα μὲ τὰ γράμματά του στὸν Ficker καὶ τὸν Engelmann ἐπέβαλαν κι ἐπέτυχαν μιὰ ἀναθεώρηση τῶν στόχων τοῦ *Tractatus* καί, παρὰ τὰ παραδοσιακοῦ τύπου σχόλια πού ἐξακολουθοῦν σχετικὰ νὰ ἐκδίδονται¹¹⁰, ἡ θεώρησή του ὡς ἔργου ἠθικοῦ κερδίζει συνεχῶς ἔδαφος. Ἀποφασιστικὴ

106. Βλ. ὑποσ. 1 καὶ γιὰ τὴν ἀναφορὰ μου σ. 13-14.

107. Luckhardt, ὁ.π. 14. Πρβλ. Hudson, *Wittgenstein and Religious Belief* 6, γιὰ τὴ θέση πὼς γνώριζε λίγα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, θαύμαζε ὁμῶς τὸν Πλάτωνα, τὸν Αὐγουστίνου καὶ ἄλλους κλασικοὺς.

108. Παράλληλα μὲ ἄλλα Συμπόσια στὴ Ρώμη καὶ στὴ Νορβηγία. Τὰ Συμπόσια τοῦ Kirchberg, πού ἄρχισαν τὸ 1976, εἶχαν ἀρχικὰ ἀποκλειστικὸ θέμα τοὺς τὴ φιλοσοφία τοῦ Wittgenstein. Ἀπὸ τὸ 3ο ὁμῶς καὶ ἔπειτα ὑπάρχει ἓνα ἀνεξάρτητο θέμα, ἀπὸ τὸ χῶρο κυρίως τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας, καὶ μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ τμήματα παραμένει ἀφιερωμένο στὸ Βιεννέζο φιλόσοφο. Ἡδη ἡ Wittgenstein-Gesellschaft ἔχει ἐκδώσει 7 τόμους, τοὺς 6 μὲ Πρακτικὰ αὐτῶν τῶν Συμποσίων, μαζί μὲ αὐτὰ τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Bergen.

109. Δὲν πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ προσωπικὴ, ἀλλὰ γιὰ τὰ βιβλία πού ὑπῆρχαν στὸ πατρικὸ τοῦ μέγαρο καὶ εἶναι βέβαιο πὼς διάβασε ἐποικοδομητικὰ ὁ Wittgenstein. Ἀνάμεσά τους, σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴ γνωριμία του μὲ τὴ στωικὴ φιλοσοφία, ὑπάρχουν τὰ ἔργα τοῦ Σενέκα, ὁ 2ος τόμος τοῦ Διογένη τοῦ Λαερτίου, ὁ Αὐγουστίνος, ὁ Σπινόζα, Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ πολλὰ ἄλλα κλασικὰ ἔργα.

110. Πρὸ πρόσφατο τοῦ H. O. Mounce, *Wittgenstein's Tractatus: An Introduction*, Oxford 1981. Γιὰ τὴν ἀξία βλ. σσ. 93-100. Πρβλ. H. Leroy Finch, *The Early Philosophy: An Exposition of the Tractatus*, London 1971, κλπ.

για τὴ νέα αὐτὴ σκοπιὰ ὑπῆρξε ὥστόσο ἡ ἔνταξη τοῦ Wittgenstein, ἀπὸ τοὺς Janik - Toulmin, στὰ πλαίσια τῆς δύσης τῆς ἀψβουργιανῆς Βιέννης ὡς ἐκφραστὴ ἀλλὰ καὶ κριτικοῦ τοῦ πολιτισμοῦ της, καὶ ἡ ἀνάγνωση τοῦ *Tractatus* ὡς κριτικῆς τῆς γλώσσας σύμφωνα μὲ τὴν προβληματικὴ τῶν λογοτεχνικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν κύκλων τῆς Βιέννης μὲ τὸ καθεστῶς τῶν ἀξιολογικῶν ἐκφράσεων.

Τὴν ἐνότητα τοῦ ἔργου προσπάθησε νὰ δείξει καὶ ὁ S. R. Stripling¹¹¹, γεφυρώνοντας τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸ τεχνικὸ μέρος τοῦ *Tractatus* καὶ στὸ μυστικὸ στοιχεῖο τοῦ μὲ βάση τὴν ἀπεικονιστικὴ θεωρία τῆς γλώσσας, γιὰ νὰ λύσει τὴν ἀντινομία ὅτι τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα εἶναι ψευδοπροβλήματα καὶ νὰ δικαιώσει τὴ συζήτηση τέτοιων προβλημάτων στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ ἔργου.

Ἀπὸ τὸν Πρόλογο πράγματι τοῦ ἔργου, ποὺ λίγο προσέχτηκε ἀπὸ τὶς θετικιστικὲς καὶ μερικὲς ὑπαρξιστικὲς ἐρμηνεῖες, προκύπτει πὼς οἱ δύο περιοχές, ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ μυστικὴ, φαίνονται τουλάχιστον ἰσότιμες. Λέει ὁ Wittgenstein γύρω στὰ 1919: «Ὅλο τὸ νόημα τοῦ βιβλίου θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ συνοψίσουμε περίπου μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: ὅ,τι μπορεῖ γενικὰ νὰ εἰπωθεῖ μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ μὲ σαφήνεια καὶ γιὰ ὅσα δὲν μπορεῖ νὰ μιᾶ κανεῖς γι' αὐτὰ πρέπει νὰ σωπαίνει. Τὸ βιβλίο θέλει λοιπὸν νὰ βάλει ἓνα ὄριο στὴ σκέψη, ἢ μᾶλλον ὄχι στὴ σκέψη, ἀλλὰ στὴν ἐκφραση τῶν σκέψεων. Γιατί, γιὰ νὰ βάλουμε στὴ σκέψη ἓνα ὄριο, θὰ ἔπρεπε νὰ μπορούμε νὰ σκεφτόμαστε καὶ τὶς δύο πλευρὲς αὐτοῦ τοῦ ὁρίου (θὰ ἔπρεπε δηλαδὴ νὰ μπορούμε νὰ σκεφτόμαστε αὐτὸ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ κανεῖς). Ἐτσι τὸ ὄριο δὲν θὰ μπορεῖ νὰ μπεῖ παρὰ μόνο μέσα στὴ γλώσσα καὶ ὅ,τι βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸ ὄριο θὰ εἶναι ἀπλῶς ἀ-νοησία»¹¹².

Καὶ γράφει στὸν Ficker σχεδὸν ταυτόχρονα στὴν προσπάθεια νὰ δεῖ τὸ ἔργο του δημοσιευμένο: «Σοῦ στέλνω τὸ χειρόγραφο μαζί μὲ τὸ γράμμα... Εἶναι πιθανῶς χρήσιμο νὰ σοῦ γράψω λίγες λέξεις γιὰ τὸ βιβλίο μου· γιατί δὲν θὰ βγάλεις πολλὰ πράγματα διαβάζοντάς το. Δὲν θὰ τὸ καταλάβεις. Τὸ περιεχόμενό του θὰ σοῦ φανεῖ πολὺ παράξενο. Στὴν πραγματικότητα δὲν σοῦ εἶναι ξένο, γιατί ὁ σκοπὸς τοῦ βιβλίου εἶναι ἠθικός. Ἦθελα νὰ σοῦ γράψω ὅτι τὸ ἔργο μου ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη: ἀπὸ τὸ ἓνα ποὺ εἶναι ἐδῶ καὶ ἀπὸ καθετὶ ποὺ δὲν ἔγραψα. Καὶ ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ δεύτερο μέρος εἶναι τὸ σημαντικόν. Γιατί τὸ ἠθικὸ ὄριοθετεῖται σάμπως ἀπὸ μέσα μὲ τὸ βιβλίο μου. Καὶ εἶμαι πεπεισμένος ὅτι, γιὰ νὰ μιλήσω ἀκρι-

111. Βλ. ὑποσ. 104 καὶ γιὰ τὶς ἀναφορὲς μου σσ. 6-8, 63-67, 65, 95-116. Στωικὴ βρίσκω τὴν ἐρμηνεία τοῦ Stripling γιὰ τὴ στοιχειώδη πρόταση ὡς «thought proposition» καὶ γιὰ τὴ θεώρηση τῆς «ἀπεικόνισης», ἀνάλογης μὲ τὴ στωικὴ «καταληπτικὴ φαντασία» σ. IV-V, 77-81. Γιὰ τὸ «στωικισμό» τοῦ βλ. σ. 114.

112. *Tractatus*, Πρόλογος, ὁ.π. 43.

ολογικά, μόνο από μέσα μπορεί να όροθετηθεί μ' αυτό τον τρόπο. Συνοπτικά, νομίζω: "Όλα αυτά για τα όποια πολλοί φλναρούν σήμερα, τα όρισα στο βιβλίο μου μένοντας γι' αυτά σιωπηλός. Για τουτο το βιβλίο θα έχει πολλά να πει, αν δέν κάνω λάθος, τα όποια θα ήθελες έσύ να πεις, άλλ' ίσως δέν θα προσέξεις ότι λέγονται σ' αυτό. "Όσο για τώρα, θα σου συνιστούσα να διαβάσεις τον πρόλογο και το συμπέρασμα, γιατί αυτά εκφράζουν το σκοπό μου πιο άμεσα»¹¹³.

Με άφετηρία αυτή την όμολογία και με νέα βιογραφικά και ίστορικά στοιχεία και έρμηνευτικά κριτήρια έδειξε ό R. J. Cavalier¹¹⁴ τον *Tractatus* όχι μόνο ήθική πράξη αλλά και έργο ήθικό, έτσι πού οί «πρόσφατοι» άφορισμοί να μην φαίνονται πιά, όπως στην έποχή του Bell, τόσο άντινομικοί. Χωρίς να παραγνωρίζει την όμολογημένη από τον Wittgenstein επίδραση των Frege και Russell, έφερε το φιλόσοφο πολύ κοντά στους Karl Kraus και Adolf Loos του κύκλου του «Brenner» και του «Die Fackel» με κέντρο το πρόβλημα της γλώσσας των γεγονότων και των αξιών, και, πιο συγκεκριμένα άπ' ό,τι πρίν, με τους Kierkegaard, Tolstoy και Schopenhauer. Είδε τον *Tractatus* ως σύνθεση του εύρωπαϊκού με το άγγλικό πνεύμα, συμφιλίωση της άντικειμενικότητας (έπιστήμη) με την ύποκειμενικότητα (θέληση) και με στόχο το ήθικό, πρώτα άρνητικά με την κριτική της γλώσσας, κι έπειτα θετικά με τη δείξη του μυστικού στοιχείου· και το ήθικό ύποκείμενο, το Έγώ του σολιπισμού, σαν την Vernunft του Καντ στις δυο διαφορετικές λειτουργίες της: γνώση-πράξη.

Στα συμφραζόμενα της άνάλυσης των ήθικών άφορισμών του *Tractatus* σέ συνδυασμό με τους ήθικο-θρησκευτικούς στοχασμούς των *Τετραδίων* μιλά ό Cavalier άόριστα για κάποιο στωικισμό του Wittgenstein, πού τον βλέπει να καταλήγει σέ ήσυχασμό και τον άντιπαραθέτει με τον «άκτιβισμό» του. Οί έπιφυλάξεις του για ένα πιο άπερίφραστο στωικισμό, ιδιαίτερα στα *Τετράδια*, ίσως όφείλονται στο ότι δέν είδε τη θέληση σαν κάτι άνάλογο με την Έπικτήτεια «προαίρεση», όπως θεώρησε και ό Bouveresse περισσότερο σπινοζικά παρά στωικά τα σχετικά στοιχεία. Έδειξε ωστόσο την ένότητα του έργου και τον ήθικό στόχο του στο ότι ό κόσμος ως άναπαράσταση προορίζεται να κάνει φανερό τον κόσμο ως θέληση.

Την τόσο θετική για την ήθική έρμηνεία του του *Tractatus* βασίζει ό Cavalier και σέ βιογραφικά στοιχεία, στα όποια όμως άλλοι στήριξαν την άρνητική έρμηνεία τους· ώστε να μην ισχύει άπόλυτα ό ισχυρισμός

113. Γράμμα 23 στον Ficker, βλ. Luckhardt, ό.π. 94. Πρβλ. Cavalier, ό.π. 11. Μερικοί μελετητές θεωρούν το γράμμα παραπλανητικό.

114. Βλ. ύποσ. 103. Για το στωικισμό ειδικά βλ. 180-181, 192 έπ. Γι' αυτόν κυρίως άνάγεται στο «not wanting».

του πώς οί παρερμηνείες ὀφείλονται στοῦ ἴδωμα τοῦ ἔργου *in abstracto* ἀπὸ τῆ ζωῆ του.

Ὁ *Tractatus* περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἔρευνα γιὰ τὴ λογικὴ (ὅπως τὸν εἶδε ὁ Russell), περισσότερο ἀπὸ μιὰ φιλοσοφία τῆς γλώσσας (ὅπως ἡ Anscombe)¹¹⁵ ἢ ἔργο μεταφυσικὸ (ὅπως ὁ Stenius) καὶ ὄντολογικὸ, ὅπως ἄλλοι μελετητές, ὡς ἠθικὸ ἔργο δείχνει ἀπλῶς ὅτι ἡ ἠθικὴ δὲν ἐκφράζεται μὲ προτάσεις τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης· καὶ δὲν ἀρνεῖται τὴν ἀξία ἀπὸ τὸν κόσμον γιὰ νὰ τὸν ὀρφανέψει, ἀλλὰ γιὰ νὰ «δείξει» πέρα ἀπ' αὐτόν, στοῦ χώρου τοῦ νοήματος. Τὸ χάσμα ἀνάμεσα στοῦ λογικοῦ φιλόσοφο καὶ τὸν ἠθικὰ καὶ αἰσθητικὰ εὐαίσθητο στοχαστὴ Wittgenstein δὲν εἶναι ὅσο μεγάλο πιστευόταν παλαιότερα.

4. Πόσο βαθειὰς πράγματι ἦταν οἱ ἠθικὲς του εὐαισθησίες καὶ οἱ θρησκευτικὲς του ἀνησυχίες καὶ πόσο γνήσια τὰ προσωπικά του προβλήματα φαίνεται ἀπὸ τοὺς στοχασμοὺς καὶ τὶς ἀπορίες ποὺ ἔγραψε στοῦ προσωπικοῦ του ἡμερολόγιου μέσα στὰ χαρακώματα τοῦ πρώτου πολέμου. Καὶ τόσο δραματικὰ ἐπαληθεύουν τὴν ἐπιγραμματικὴ ἀπολογία γιὰ τὴ ζωὴ του πρὸς τὸ τέλος της: «Ἴσως βρίσκω τὰ ἐπιστημονικὰ προβλήματα ἐνδιαφέροντα, ἀλλὰ ποτὲ στὴν πραγματικότητα δὲν μὲ συναρπάζουν. Μόνο τὰ ἐννοιολογικὰ καὶ τὰ αἰσθητικὰ ζητήματα τὸ πετυχαίνουν αὐτό. Στὸ βάθος εἶμαι ἀδιάφορος γιὰ τὴ λύση τῶν ἐπιστημονικῶν προβλημάτων, ἀλλὰ ὄχι καὶ τῶν προβλημάτων τοῦ ἄλλου εἶδους» (CV 79/1949). Κι ἄς καταδίκασε ὡς ψευδοπροβλήματα τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα.

Στὴ διερεύνησή τους ἀφήνεται συγκλονιστικὰ στὶς ἰδιωτικὲς του στιγμές, ὅταν μιᾶ μὲ τὸν ἑαυτὸ του «ἐνώπιος ἐνωπίῳ», ὅπως στὰ *Τετράδια* καὶ μάλιστα στὶς πιὸ προσωπικὲς του σκέψεις ποὺ δὲν συμπεριέλαβε ὁ ἴδιος στὴν ἐπιλογὴ τοῦ *Tractatus*, ἀλλὰ δημοσιεύτηκαν 10 χρόνια μετὰ τὸ χρόνο τοῦ θανάτου του. Οἱ ἀμφιταλαντεύσεις του, οἱ δισταγμοί, οἱ ἐπαναλήψεις καὶ ἡ ἐπίγνωσή του γιὰ κάποιο λάθος ἢ ἔστω κάποια ἀσάφεια (2.8.16: 29.7.16) δείχνουν τὴ γνησιότητα αὐτῶν τῶν ἐξομολογήσεων καὶ τὸν αὐστηρὰ προσωπικὸ τους χαρακτήρα.

Ἀπὸ τὶς ἐρωτήσεις καὶ τὶς ἀπαντήσεις ποὺ κυρίως συναντᾶμε στὶς σελίδες αὐτὲς θὰ περιορισθῶ στὶς πιὸ ἀποκαλυπτικὲς καὶ μάλιστα σ' αὐτὲς ποὺ δὲν χώρεσαν αὐτούσιες ἢ παραλλαγμένες στὴν αὐστηρὴ πειθαρχία τοῦ *Tractatus*.

115. Βλ. G. E. M. Anscombe, *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*, London 1959 καὶ E. Stenius, *Wittgenstein's Tractatus*, Oxford 1960. Πρβλ. D. Favrholt, *An Interpretation and Critique of Wittgenstein's Tractatus*, New York 1966. Γιά μιὰ ἐρμηνεία κυρίως τῆς πρώτης βλ. Stripling, ὁ.π. 69. Πρβλ. Wuchterl - Hübner, ὁ.π. 80-83.

Στήν έρώτηση λ.χ. «Τί γνωρίζω για τὸ θεὸ καὶ τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς;» δίνει μιὰ σειρά ἀπὸ ἀσυνεχεῖς καὶ κάποτε ἀσυνεπεῖς ἀλλὰ έντυπωσιακὲς ἀπαντήσεις:

«Γνωρίζω πὼς ὁ κόσμος αὐτὸς ὑπάρχει. —“Οτι εἶμαι τοποθετημένος σ’ αὐτὸν ὅπως τὸ μάτι μου στὸ ὀπτικό μου πεδίο. —“Οτι κάτι σ’ αὐτὸν εἶναι προβληματικό: ὅ,τι ἀποκαλοῦμε τὸ νόημά του.—“Οτι αὐτὸ τὸ νόημα δὲν κεῖται μέσα του ἀλλὰ ἔξω ἀπ’ αὐτόν. —“Οτι ζωὴ εἶναι ὁ κόσμος. —“Οτι ἡ θέλησή μου διαπερνᾷ τὸν κόσμον. —“Οτι ἡ θέλησή μου εἶναι ἀγαθὴ ἢ κακὴ — καὶ ὅτι συνεπῶς τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ συνδέονται κάπως μὲ τὸ νόημα τοῦ κόσμου.— Τὸ νόημα τῆς ζωῆς, δηλαδὴ τὸ νόημα τοῦ κόσμου, μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε θεό.— Καὶ νὰ συνδέσουμε μ’ αὐτὸ τὴ σύγκριση τοῦ θεοῦ μὲ ἓνα πατέρα.— Ἡ προσευχὴ εἶναι ἡ σκέψη γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς.— Δὲν μπορῶ νὰ κάμψω τὰ γεγονότα τοῦ κόσμου στὴ θέλησή μου: Εἶμαι έντελῶς ἀδύναμος.— Μπορῶ μόνο νὰ κάνω τὸν ἑαυτό μου ανεξάρτητο ἀπὸ τὸν κόσμον κι ἔτσι μὲ κάποια έννοια νὰ τὸν κυριαρχήσω, παραιτημένος ἀπὸ κάθε ἐπίδραση στὰ γεγονότα» (11.6.16).

Ὁ θεονομικὸς χαρακτήρας καὶ τὸ στωικὸ πνεῦμα —καὶ μάλιστα τοῦ Σενέκα¹¹⁶— τῶν προβληματισμῶν αὐτῶν εἶναι ἔκδηλα. Ἡ θέληση εἶναι ἐδῶ κυρίως ἡ Ἐπικτήτεια «προαίρεση» ὡς φορέας τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, στάση ἀπέναντι στὸν κόσμον καὶ ανεξαρτησία ἀπὸ τὰ ἔξωτερικά¹¹⁷. Ἡ διαπίστωση «ὁ κόσμος εἶναι ανεξάρτητος ἀπὸ τὴ θέλησή μου» (5.7.16), πού συναντᾷμε καὶ στὸν *Tractatus* (6.373), ἐπεξηγεῖται ἐδῶ πληρέστερα καὶ σύμφωνα μὲ στωικοὺς κοινοὺς τόπους. Καὶ ἡ σημασία τῆς θέλησης γιὰ «τὴν αὔξηση καὶ τὴν ἀπώλεια τοῦ νοήματος τοῦ κόσμου» δίνεται ἐδῶ πιὸ παραστατικά. Ἐπιδοκιμάζει ἀκόμα τὴν ἐπομένη μέρα τὴ γνώμη τοῦ Dostoevsky ὅτι «ὁ εὐτυχισμένος ἄνθρωπος ἐκπληρώνει τὸ σκοπὸ τῆς ὕπαρξης», μᾶλλον «δὲν χρειάζεται ἄλλο σκοπὸ ἀπὸ τὸ νὰ ζεῖ». Καὶ διερωτᾶται ἐδῶ ἂν εἶναι δυνατό νὰ ζεῖ κανεὶς ἔτσι πού ἡ ζωὴ του νὰ μὴν εἶναι πρόβλημα, στήν αἰωνιότητα, δηλ. στὸ παρόν (6.7.16).

Ἀκολουθεῖ μιὰ σειρά σκέψεων πού ἐπίσης δὲν συμπεριλήφθηκε στὸν *Tractatus* καὶ πού ἀξίζει νὰ τὴ συνοψίσω γιὰ τὰ ὑπαρξιακὰ καὶ στωικὰ στοιχεῖα τῆς: «Πίστη σ’ ἓνα θεὸ σημαίνει κατανόηση τοῦ ἐρωτήματος γιὰ τὸ

116. Βλ. κυρίως Seneca, *Naturales Quaestiones* I, Praefatio 13-14. Πρβλ. στὸ βιβλίο μου, *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods*, Athens 1976, 177-208: 183.

117. Βλ. *Διατριβαί* I 1,23: 29,1, II 5,4: 18,17, III 22, 103, IV 12,7 κλπ. Γιὰ ἄλλες ἀναφορὲς καὶ μιὰ γενικότερη θεώρηση τῆς Ἐπικτήτειας προαίρεσης βλ. τὴν ἐργασία μου *Ἡ «προαίρεσις» στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Ἐπίκτητον: Μιὰ συσχέτιση μὲ τὴν έννοια τῆς πρόθεσης στὴ φιλοσοφία τῆς πράξης*, «Φιλοσοφία» 8-9 (1978-9), 265-310.

νόημα τῆς ζωῆς», συνειδητοποίηση ὅτι «τὰ γεγονότα δὲν εἶναι τὸ τέλος τοῦ ζητήματος», πὼς «ἡ ζωὴ ἔχει νόημα». «Ὁ κόσμος μου εἶναι δοσμένος· ἡ θέλησή μου —ποὺ δὲν ξέρω ἀκόμα τί εἶναι— εἰσέρχεται στὸν κόσμο ἐντελῶς ἀπ' ἔξω σὰν σὲ κάτι ποὺ εἶναι ἤδη ἐκεῖ. Μὲ δοσμένο τὸν κόσμο ἔχουμε τὸ αἶσθημα πὼς ἐξαρτιόμαστε ἀπὸ μιὰ ξένη θέληση· καὶ πράγματι μὲ κάποια ἔννοια εἴμαστε ἐξαρτημένοι ἀπὸ κάτι ποὺ μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε θεό. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ θεὸς ἀπλᾶ ἡ μοίρα, ἢ ὅ,τι εἶναι τὸ ἴδιο πράγμα ἀπλᾶ ὁ κόσμος, ποὺ εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴ θέλησή μου. Μπορῶ ὅμως νὰ κάνω τὸν ἑαυτό μου ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ μοίρα. Ὑπάρχουν δύο θεότητες: ὁ κόσμος καὶ τὸ ἀνεξάρτητο ἐγὼ μου» (8.7.16).

Παρὰ τὴν ἀσυνέπειά τους —μὲ τὴ σύμπτωση θεοῦ - κόσμου ἀλλὰ καὶ θεοῦ - νοήματος (ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο)— ὁ στωικισμὸς τῶν σκέψεων αὐτῶν εἶναι ἄλλοτε ἀπερίφραστος (ταύτιση τοῦ θεοῦ μὲ τὴ μοίρα καὶ τὸν κόσμο) καὶ ἄλλοτε πιὸ ὑπαινικτικός (ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ξένη θέληση, τὸ θεό, δηλαδὴ ὑποταγὴ στὴ μοίρα, ἀλλὰ καὶ ἀνεξαρτησία τῆς «προαίρεσης» ἀπὸ τὴ μοίρα). Μόνο μὲ τὴ θέληση ὡς «προαίρεση» λύνεται ἡ φαινομενικὴ ἀντινομία τῶν στοχασμῶν αὐτῶν.

Μὲ δοσμένη ἀκόμα τὴν καντιανή, ἀλλὰ πρωταρχικὰ στωικὴ, ἀλληλεξάρτηση ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας, ἀπηχοῦν τὸ στωικισμὸ τοῦ Ἐπικτήτου καὶ τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου οἱ στοχασμοὶ μὲ τὴν ἴδια ἡμερομηνία ποὺ ἀκολουθοῦν: «Ἡ εἶμαι εὐτυχισμένος ἢ δυστυχισμένος. Καλὸ καὶ κακὸ δὲν ὑπάρχουν... ὡς ἀχρονικότητα (ὄχι ὡς ἀπειρότητα) τὸ παρὸν ἀνάγεται στὴν αἰωνιότητα»· ἐνῶ ὅσα λέει γιὰ τὸ θάνατο («ὁ θάνατος δὲν ἀποτελεῖ συμβάν τῆς ζωῆς καὶ γεγονὸς τοῦ κόσμου») εἶναι τόσο ἐπικούρεια ὅσο καὶ στωικά (ἀφοβία τοῦ θανάτου)¹¹⁸. Καὶ ὁ στωικισμὸς του, τοῦ Κλεάνθη περισσότερο τώρα¹¹⁹, κορυφώνεται: «Γιὰ νὰ ζήσει κανεὶς εὐτυχισμένος, πρέπει νὰ εἶναι σὲ συμφωνία μὲ τὸν κόσμο. Τοῦτο σημαίνει 'νὰ εἶναι εὐτυχισμένος'. Νὰ βρίσκεται σὲ συμφωνία μὲ τὴν ξένη ἐκείνη θέληση ἀπὸ τὴν ὁποία φαίνεται ἐξαρτημένος, δηλαδὴ νὰ κάνει τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ». Θεωρεῖ τέλος τὴ συνείδηση «φωνὴ τοῦ θεοῦ» καὶ θέτει μερικὰ ἐρωτήματα ποὺ ἴσως ἀπάντησή τους ἀποτελεῖ ἡ προτροπή: «Ζῆσε εὐτυχισμένος» (8.7.16).

Τὸ παρὸν στὴ ζωὴ τῆς πράξης, σὰν τὴν εἰκόνα τῆς αἰωνιότητος στὴν

118. Γιὰ τὴν ἐπικούρεια στάση βλ. Διογένης Λαέρτιος X 124, 139: *ὁ θάνατος οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς*. Ἡ ἀφοβία τοῦ θανάτου εἶναι κοινὸς τόπος στὴ νεώτερη ἰδιαίτερα Στοά, καὶ μιὰ σύνθεση στωικοῦ καὶ ἐπικούρειου πνεύματος ἀποτελεῖ ἡ στάση τοῦ Σενέκα, ποὺ ἀπὸ μερικοὺς ἀνάγεται σὲ μιὰ *libido moriendi*.

119. Βλ. SVF I 552. Πρβλ. III 4-8. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ζήνων σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά του δὲν ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ ἀλλὰ τοῦ κόσμου (SVF I 113) ποὺ εἶναι καὶ γιὰ τοὺς Στωικοὺς «ἓνα πεπερασμένο ὅλον» (SVF II 524).

έχνη, εἶναι ὁ χῶρος τῆς πλέριας ζωῆς, ὅπως στὸν Μάρκο Αὐρήλιο¹²⁰. Λέει ἐν λογικῶ συμφραζόμενα: «Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ἀμέσως νὰ κάνει τὸν αὐτό του εὐτυχισμένο. Ὅποιος ζεῖ στὸ παρὸν ζεῖ χωρὶς φόβο καὶ ἐλπίδα» (14.7.16). Καὶ προβληματίζεται πληρέστερα ἀπὸ τὸν *Tractatus* μὲ τὴ θέληση «ὡς φορέα τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ» ἔτσι ποὺ «ἓνας κόσμος χωρὶς θέληση νὰ εἶναι ἓνας κόσμος χωρὶς ἠθική» (24.7.16). Ἀντιδιαστέλλοντας τὴν ἐπιθυμία ἀπὸ τὴ θέληση ἐκφράζει μερικὲς ἐνδιαφέρουσες ἀπορίες, ὅπως «ἂν εἶναι εὐτυχισμένος ὁποῖος δὲν θέλει», ἐνῶ στωικῶ ἀποδέχεται ὡς «μὲ κάποια ἔννοια τὸ μόνο καλὸ εἶναι νὰ μὴν ἐπιθυμεῖς» καὶ θεωρεῖ σπουδαῖο τὸ «πῶς κανεῖς ἐπιθυμεῖς», τονίζοντας πάντα τὴν ἀνάγκη νὰ εἶναι κανεῖς εὐτυχισμένος¹²¹. Γιατὶ ὁ κόσμος τοῦ εὐτυχισμένου εἶναι ἓνας κόσμος εὐτυχισμένος» (29.7.16) καὶ γιατὶ φαίνεται ἡ εὐτυχία νὰ εἶναι ἡ μόνη, ἡ βασικὴ ἠθικὴ ὑποχρέωση, ὅσο κι ἂν θεωρεῖ τὴν αὐτοδικαίωση τῆς εὐτυχίας κάτι τὸ «βαθιὰ μυστηριῶδες». Παρόλο ποὺ κι ἐδῶ ἰσχυρίζεται πῶς «εἶναι σαφὲς ὅτι δὲν μπορεῖ κανεῖς νὰ ἐκφράσει τὴν ἠθική», τὴν προσδιορίζει (ὅπως καὶ τὴν ἠθικὴ γενικῶς ὑποχρέωση) θετικότερα ἀπ' ὅ,τι στὸν *Tractatus*. Λέει: «Μποροῦμε ὥστόσο νὰ ποῦμε: Ἡ εὐτυχισμένη ζωὴ φαίνεται νὰ εἶναι μὲ κάποια ἔννοια πιὸ ἀρμονικὴ ἀπὸ τὴ δυστυχισμένη. Ἀλλὰ μὲ ποιά ἔννοια; Ποιὸ εἶναι τὸ ἀντικειμενικὸ σημάδι τῆς εὐτυχισμένης, ἀρμονικῆς ζωῆς; Ἐδῶ εἶναι καὶ πάλι φανερό πῶς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει κάποιο τέτοιο σημάδι, ποὺ νὰ μπορεῖ κανεῖς νὰ τὸ περιγράψει. Τὸ σημάδι αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι φυσικὸ, ἀλλὰ μόνο μεταφυσικὸ, ὑπερβατικὸ. Ἡ ἠθικὴ εἶναι ὑπερβατικὴ» (30.7.16).

Οἱ ἀφορισμοὶ ποὺ ἀκολουθοῦν, καὶ ἀνάλογους δὲν βρίσκουμε στὸν *Tractatus*, προδίνουν ἓναν ἰδιότυπο πανθεϊσμό, ποὺ ἀνακαλεῖ ἐπίσης τὴν «κοσμικὴ» θρησκευτικότητά τοῦ Σενέκα: «Πῶς εἶναι τὰ πράγματα εἶναι θεός. Θεὸς εἶναι πῶς εἶναι τὰ πράγματα. Μόνο ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς μοναδικότητος τῆς ζωῆς μου ξεπηδᾷ ἡ θρησκεία —ἡ ἐπιστήμη— καὶ ἡ τέχνη» (1.8.16).

Μὲ κάποια συνείδηση ἀσάφειας στὰ λεγόμενά του, πλαισιώνει τὶς ἀπόψεις γιὰ τὸ ὑποκείμενο ποὺ συναντᾶμε καὶ στὸν *Tractatus* (5.632) μὲ ἀπαντήσεις σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν ἠθικὴ ἐρώτηση: «Μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἠθικὴ ἂν δὲν ὑπάρχει ἄλλο ζωντανὸ ὄν ἀπὸ μένα;» Λέει, θεμελιώνοντας τὴν ἠθικὴ σὲ κάτι βαθύτερο ἀπὸ τὶς διανθρώπινες σχέσεις

120. *Εἰς ἑαυτὸν* Β' 17, Γ' 12, ΣΤ' 32, 36, Ζ' 8, 28, 54, Η' 36, Ι' 1, κλπ. Βλ. στὸ βιβλίο μου ὁ.π. σσ. 233-262.

121. Βλ. Cavalier, ὁ.π. 180-182. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στοὺς στοχασμοὺς τοῦ ἀνάγει τελικὰ τὴν εὐτυχία στὴν ἀγάπη: «Ἡ μεγαλύτερη εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀγάπη. Ὑπόθεσε πῶς λὲς γιὰ τὸ σχιζοφρενικὸ: δὲν ἀγαπᾷ, δὲν μπορεῖ ν' ἀγαπήσει, ἀρνεῖται ν' ἀγαπήσει — ποιά εἶναι ἡ διαφορά;» (CV 77/1948). Πρβλ. γιὰ τὴν ἀγάπη, ὁ.π. 42, 46, 76 κλπ.

καὶ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορά: «Ἄν ἡ ἠθικὴ πρέπει νὰ εἶναι κάτι θεμελιακό, μπορεῖ. Ἄν ἔχω δίκιο, δὲν φτάνει γιὰ τὴν ἠθικὴ κρίση νὰ εἶναι ἕνας κόσμος δοσμένος, ποὺ καθ'αυτὸν δὲν εἶναι καλὸς ἢ κακός. Εἶναι ἀδιάφορο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἠθικῆς ἂν ὑπάρχει ζωντανὴ ὕλη στὸν κόσμο ἢ ὄχι, ἀφοῦ οὔτε νεκρὸς οὔτε ζωντανὸς δὲν εἶναι καθ'αυτὸ καλὸς ἢ κακός ὁ κόσμος. Γιατὶ καλὸ καὶ κακὸ μπαίνουν στὸν κόσμο μὲ τὸ ὑποκείμενο. Καὶ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς μὲ τὸν Schopenhauer: Δὲν εἶναι ὁ κόσμος τῆς Ἰδέας ποὺ εἶναι καλὸς ἢ κακός, ἀλλὰ τὸ βουλευτικὸ ὑποκείμενο. Καὶ εἶναι αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι εὐτυχισμένο ἢ δυστυχισμένο, γιατί εὐτυχία καὶ δυστυχία δὲν εἶναι μέρη τοῦ κόσμου. Ὅπως τὸ ὑποκείμενο δὲν εἶναι μέρος ἀλλὰ ὅρος ὑπαρξὸς τοῦ κόσμου, ἔτσι καλὸ καὶ κακὸ ὡς κατηγορήματα τοῦ ὑποκειμένου δὲν εἶναι ιδιότητες τοῦ κόσμου». Κλείνει τὶς ἀπαντήσεις αὐτὲς μὲ τὶς ἀλλόκοτες παρατηρήσεις: «Ἐδῶ ἡ φύση τοῦ ὑποκειμένου εἶναι ὁλότελα συγκαλυμμένη» καὶ «Τὸ ἔργο μου ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς λογικῆς στὴ φύση τοῦ κόσμου» (2.8.16). Καὶ σημειώνει ἀνάλογα: «Τὸ ἠθικὸ ἐγώ, ποὺ εἶναι καλὸ καὶ κακὸ, ὡς κέντρο τοῦ κόσμου, ποὺ δὲν γίνεται ἀντικείμενο, αὐτὸ εἶναι τὸ βαθιὰ μυστηριώδες» (5.8.16-7.8.16).

Ἀναρωτιέται μὲ σωκρατικο-στωικὸ πνεῦμα στὰ συμφραζόμενα αὐτά: «Πῶς θὰ μπορούσε ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶναι εὐτυχισμένος μ' ὅλη τὴ δυστυχία τοῦ κόσμου, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκρούσει, ἂν δὲν ἀσκοῦσε τὴ θέλησή του;» «Μὲ τὴ ζωὴ τῆς γνώσης», ἀπαντᾷ. Βασικὰ ὥστόσο «ἡ μόνη εὐτυχισμένη ζωὴ εἶναι ἡ ζωὴ ποὺ ἀπαρνιέται τὶς χαρὲς τοῦ κόσμου καὶ ἀπλῶς τὶς θεωρεῖ χάρες τῆς μοίρας» (13.8.16).

Συζητώντας τὸ θέμα τῆς *a priori* τάξης τοῦ κόσμου, ποὺ φαίνεται πῶς ἀποτελεῖ πίστη τοῦ τουλάχιστον στὰ *Τετράδια* (1.6.15), θεωρεῖ τὴν τέχνη «εἶδος ἔκφρασης» καὶ τὴν καλὴ τέχνη «πλήρη ἔκφραση» (19.9.16). Καὶ συνδέει τὴν τέχνη μὲ τὴν ἠθικὴ, «γιατὶ τὸ ἔργο τῆς τέχνης εἶναι τὸ ἀντικείμενο ἰδωμένο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς αἰωνιότητος καὶ ἡ καλὴ ζωὴ, ὁ κόσμος ἀπὸ τὴν ἴδια πλευρά» (7.10.16).

Στὶς 9.10.16 δηλώνει: «Ἀλλὰ τώρα πρέπει ἐπιτέλους νὰ ἀποσαφηνισθεῖ ἡ σχέση τῆς ἠθικῆς μὲ τὸν κόσμο», χωρὶς ὥστόσο ἡ ὑπόσχεση νὰ ἐκπληρώνεται κατὰ τρόπο ἰδιαίτερο. Οἱ σκέψεις ποὺ ἀκολουθοῦν ξαναβρίσκονται παραλλαγμένες στὸν *Tractatus* μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι «τὰ πράγματα ἀποκτοῦν νόημα μόνο στὴ σχέση τους μὲ τὴ θέλησή μου». Καὶ γίνονται παραλληλισμοὶ ἀνάμεσα στὸ ἀτομικὸ πνεῦμα καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, δηλαδή τὸ πνεῦμα τοῦ φιδιοῦ, τοῦ λιονταριοῦ κλπ., γιατί «τὸ πνεῦμα γνωρίζεται μόνο ἀπὸ τὸ πνεῦμα», μιὰ ἀντίληψη τόσο μυστικὴ, ὅσο καὶ στωικὴ^{121α}. Θεωρεῖ αἰνίγμα τὴν πίστη στὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς κοινοῦ πνεύματος

121α. Βλ. SVF II 439-441, III 370.

τὸν κόσμον καὶ ἀναρωτιέται ἂν ὁ ψυχο-φυσικὸς παραλληλισμὸς ἀποτελεῖ ἡ λύση του. Ἔτσι χαρτογραφεῖ τὸ ὁδοιπορικὸ του: «Αὐτὸς εἶναι ὁ δρόμος τοῦ ταξίδεψα: ὁ ἰδεαλισμὸς ἀποχωρίζει τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ τίποτα ἔχει ἐγὼ ἀνήκω στὸν ὑπόλοιπο κόσμον. Κι ἔτσι ἀπ' τὴ μιὰ μεριά τὶ π ο τ α ἐν ὑπολείπεται, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ὡς μοναδικὸς ὁ κ ό σ μ ο ς. Ἔτσι ὁ ἰδεαλισμὸς ὁδηγεῖ στὸ ρεαλισμό, ὅταν τὸν σκεφτεῖ κανεὶς αὐστηρά (15.10.16). Μὲ μυστικιστικὸ ἀλλὰ καὶ στωικὸ πάλι πνεῦμα, ποὺ ἀνακαλεῖ κυρίως τὸ Μάρκο Αὐρήλιο¹²², ὅπως πρὶν εἶχε μιλήσει ἐπεισοδιακὰ γιὰ μιὰ «ψυχὴ τοῦ κόσμου» (23.5.15), μιᾶ τώρα γιὰ «μιὰ θέληση ποὺ εἶναι κοινὴ σ' ὅλο τὸν κόσμον καὶ ποὺ σὲ μιὰ ψηλότερη ἔννοια εἶναι ἡ θέλησή μ ο υ». Καὶ καταλήγει: «Ὅπως ἡ ἰδέα μου εἶναι ὁ κόσμος, ἔτσι ἡ θέλησή μου εἶναι ἡ κοσμικὴ θέληση» (17.10.16).

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου, μιὰ ἠθικο-θρησκευτικὴ ἐμπειρία στὴ Διάλεξη, εἶναι ἐδῶ αἰσθητικὸς θαυμασμός: «Αἰσθητικὰ τὸ θαῦμα εἶναι ὅτι ὁ κόσμος ὑπάρχει· ὅτι ὑπάρχει αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει». Καὶ ἀναρωτιέται ἂν ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῆς αἰσθητικῆς θεώρησης νὰ βλέπει τὸν κόσμον μὲ μιὰ εὐτυχισμένη ματιά» (20.10.16). Λέει ἀκόμα: «Σκοπὸς τῆς τέχνης εἶναι ἡ ὁμορφιά καὶ ἡ ὁμορφιά κάνει τὴν εὐτυχία» (21.10.16), ἐνώνοντας καὶ πάλι ἀπὸ ἄλλο δρόμον αἰσθητικὴ καὶ ἠθικὴ. Καὶ εἶναι κατάφαση περισσότερο παρὰ ἀπορία «ἂν εἶναι ἡ θέληση μιὰ στάση ἀπέναντι στὸν κόσμον» —ποὺ ἔτσι ἀνάγεται ἐντελῶς στὴν Ἐπικτήτεια «προαίρεση»— ὅπως συμπληρώνεται στὴ συνέχεια στὴ σχέση της μὲ τὴν πράξη καὶ στὴν ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν ἐπιθυμία (4.11.16).

Διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν *Tractatus* τὸ ἡμερολόγιό κλείνει μὲ τὸ τόσο καίριο στοὺς Στωικοὺς πρόβλημα τῆς αὐτοκτονίας, ποὺ τόσο εἶχε βασανίσει τὸν Wittgenstein ὡς προσωπικὸ δίλημμα καὶ βίωμα οἰκογενειακό, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ τὰ γράμματά του στὸν Engelmann¹²³. Πίστευε πῶς τὸ θέμα ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἠθικὴ, «γιατὶ εἶναι τὸ στοιχειῶδες ἀμάρτημα· κι ἂν αὐτὴ ἐπιτρέπεται, τότε ὅλα ἐπιτρέπονται...» Καὶ στωικὴ εἶναι ἡ ἐνδεχόμενη θεώρησή της ὡς κάτι οὔτε καλὸ, οὔτε κακὸ, δηλ. κάτι σὰν τὸ στωικὸ ἠθικὰ «ἀδιάφορο» (10.1.17)^{123α}.

Τὸ μυστικὸ στοιχεῖο, ποὺ «ὁμῶς ὑπάρχει» στὸν *Tractatus* καὶ εἶναι τόσο συναρπαστικὸ, θίγεται ἐδῶ κάπως παρεκβατικά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πα-

122. Ὁ.π. Β' 9, Δ' 4, 29, Ε' 30, Η' 54, Ι' 14 κλπ.

123. Βλ. γράμματα στὸν Engelmann 29, 32, 33. Εἶναι γνωστὸ ὅτι εἶχαν αὐτοκτονήσει τρία ἀδελφία του. Πρβλ. Janik - Toulmin 64-65, Wuchterl - Hübner 87.

123α. Γιὰ τὴ στωικὴ αὐτοκτονία βλ. SVF III 757-768 καὶ τὴν ἐργασία μου: *The Post-Existentialist Neo-Stoicism of Jason Xenakis and the Stoic Theory of Suicide*, Ἀθήνα 1980 (σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ πολυγραφημένων ἀντιτύπων καὶ ὑπὸ δημοσίευση).

ρόμοια αναφορά στο ἄρρητο σχετικά με τὸ μεταφυσικό (2.12.16), ἡ τάση αὐτὴ ἀποκαλύπτεται σὲ ὄντολογικά καὶ γλωσσολογικά συμφραζόμενα: «Ἡ τάση πρὸς τὸ μυστικὸ προέρχεται ἀπὸ τὴ μὴ ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν μας ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη. Νιώθουμε πὼς ἀκόμα κι ἂν ὅλα τὰ δυνάτὰ ἐπισημονικά προβλήματα ἀπαντηθοῦν, τὸ πρόβλημά μας δὲν θὰ ἔχει ἀγγιχτεῖ καθόλου. Βέβαια στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ὑπάρχει πιά ἐρώτηση· κι αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπάντηση (25.5.15). Κι ἔτσι περιγράφει τὴν ἀνάγκη τῶν ἐρωτήσεων ἀνάλογων μετὶς δραματικές καὶ πολλές ἀναπάντητες ποὺ συναντᾶμε στὰ *Τετράδια*: «Ἔτσι δημιουργοῦνται τὰ προβλήματα: ἡ πίεση μιᾶς ἐντασης ποὺ πῆζει σὲ μιὰ ἐρώτηση καὶ ἀντικειμενικοποιεῖται» (24.3.14). Τέτοια ἡ συγκλονιστικὴ ἐρώτηση, ποὺ ἔχει γίνεи πιά κατάφαση στὸν *Tractatus*: «Ὅ,τι δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ, δὲν τὸ ἐκφράζουμε. Καὶ πὼς νὰ προσπαθήσουμε νὰ ρωτήσουμε ἂν αὐτὸ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ, μπορεῖ νὰ ἐκφρασθεῖ; Δὲν ὑπάρχει καμιά περιοχὴ ἔξω ἀπὸ τὰ γεγονότα;»

Στὰ *Τετράδια*, ὅπως ἤδη παρατήρησα, ὑπάρχουν πολλές ἀμφιβολίες, δισταγμοί, ἀντιφάσεις καὶ ἀναπάντητες ἐρωτήσεις. Ὅπως ἐπισήμανε ὁ P. Winch¹²⁴ «αὐτὸ ποὺ λέει ὁ Wittgenstein στὸν *Tractatus* δὲν εἶναι παρὰ τὸ ὁρατὸ μέρος ἐνὸς παγόβουνου, ποὺ τὸ βυθισμένο μέρος του πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ σὲ διάφορα μέρη τῶν *Τετραδίων*». Ἡ ἠθικὴ (θρησκευτικὴ καὶ αἰσθητικὴ) στάση ὡστόσο ἀπέναντι στὸν κόσμον εἶναι ἐντυπωσιακὴ· καὶ ἡ στωικὴ ἐπίδραση, ἢ ἐπίσης «στάση», ἔκδηλη, κυρίως στὸν ἰδιότυπον πανθεῖσμό, παράλληλα μετὶς τὴν ὑπερβατικότητα ποὺ τοῦ διασταυρώνεται. Καὶ ὁ στωικιστικὸς πανθεῖσμός ἐνισχύεται ἀπὸ ὀρισμένες θέσεις τοῦ *Proto-tractatus*¹²⁵. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἐντονα στίς σκέψεις γιὰ τὴν «κουλτούρα» καὶ τὴν ἀξία, μετὶς ὅποιες καὶ θὰ κλείσω τὴ σύντομη περιδιάβασή μου σ' ὅ,τι μπορεῖ πιά νὰ λογιστεῖ ὡς ἡ ἠθικὴ τοῦ Wittgenstein, πέρα, μᾶλλον παράλληλα, μετὶς τὸν *Tractatus* καὶ τὴ *Διάλεξη*, ποὺ ὡς πρὶν λίγα χρόνια τὴν καθορίζαν.

5. Ὅπως εἶπα στὴν ἀρχή, ἡ σημασία τῶν σκέψεων, βασικὰ παρατηρήσεων, τοῦ Wittgenstein, ποὺ εἶναι πιὸ αὐτόνομες ἀπὸ τοὺς σχετικούς ἀφορισμοὺς τοὺς ἐγκατεσπαρμένους ἢ προσαρτημένους στὰ τεχνικὰ γραφτά του, δὲν ἔγκειται τόσο στὰ νέα στοιχεῖα σχετικά μετὶς τὸν ἠθικὸ καὶ μεταἠθικὸ στοχασμὸ του ποὺ προσφέρουν, ὅσο γιατί, συγκεντρωμένες σ' ἓνα

124. *Wittgenstein's Treatment of the Will*, «Ratio» 10 (1968) 38. Πρβλ. Bouveresse, 93, n. 29.

125. London 1971, 84: «How everything stands is God, God is how everything stands».

όμο, σταθεροποιούν την εικόνα του δραματικού, έρμητικού τύπου στοχαστή, πού μόνο φευγαλέα και έπεισοδιακά (έξω από τὰ γράμματά του) σκιαγραφοῦσαν οί παλαιότερα γνωστές σκέψεις του. Άποκαλύπτουν ώστόσο υποβλητικότερα μιὰ ανθρωπολογική, στωικά προσανατολισμένη, ύπαρξιακή ήθική με θρησκευτικές και αίσθητικές αποχρώσεις και βαθειά έσωτερικότητα και δικαιώνουν τὸ διάβασμα του Bouveresse και του Cavalier από μιὰ νέα σκοπιά. Με τὰ αὐτοβιογραφικά έξ άλλου στοιχεῖα πού περιέχουν —έστω όχι τὰ αὐστηρά προσωπικά, πού ὁ εκδότης σκόπιμα παράλειψε¹²⁶— ανοίγουν ένα ἀλλιώτικο παράθυρο στὸν έσωτερικό κόσμο του φιλοσόφου, σὲ στιγμές «πού πιστεύει πὼς εἶναι ἀπαρατήρητος» και ἀποκαλύπτουν ένα «ἀλλόκοτο και συγχρόνως ὑπέροχο θέαμα», ὅπως σὲ διαφορετικά συμφραζόμενα διαβάσουμε στὶς σκέψεις αὐτές (CV 4/1930). Ἔχουμε ἐδῶ πρᾶγματι νὰ κάνουμε με «ένα βιβλίο γεμάτο ζωή... σὰν μιὰ μυρμηκιά» (62/1947), με «ένα σάκκο γεμάτο ξεραμένες σταφίδες... πού δὲν εἶναι καλύτερος ἀπὸ μιὰ πίττα», ἀλλὰ «εἶναι τὸ καλύτερο μέρος μιᾶς πίττας», ὅπως λέει γιὰ τοὺς ἀφορισμοὺς του K raus και τοὺς δικούς του (66/1948). Με ἀξίες τῇ σαφήνεια και τῇ διαύγεια, «ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει στὴν ἐπιστήμη», πολύτιμες καθαυτές, δὲν ἐνδιαφέρεται τόσο νὰ χτίσει ένα οἰκοδόμημα μ' αὐτές τὶς σκέψεις, ὅσο «νὰ ἔχει μιὰ ἐναργή ἄποψη ἐνὸς δυνατοῦ οἰκοδομήματος» (7/1930). Κάθε φράση του «προσπαθεῖ νὰ πεῖ τὸ ἴδιο πρᾶγμα πάλι και πάλι» (7/1930), γιὰτὶ «εἶναι μεγάλος πειρασμὸς νὰ κάνεις τὸ πνεῦμα σαφές» (8/1930). Δὲν φαίνεται νὰ φιλοδοξεῖ τίποτ' ἄλλο με τὶς σκέψεις αὐτές παρὰ νὰ στήσει «έναν καθρέφτη στὸν ὁποῖο νὰ μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης νὰ δεῖ τῇ σκέψη του με ὅλες τὶς παραμορφώσεις της κι ἔτσι βοηθημένος νὰ τὶς διορθώσει» (18/1939). Ἔχει συναίσθηση τῆς ἀδυναμίας του νὰ ὁλοκληρώσει (72/1948) και τοῦ γνήσια ἀπορητικοῦ χαρακτήρα τοῦ στοχασμοῦ του. Λέει: «Ρωτῶ ἀμέτρητες ἐρωτήσεις· ἄς μποροῦσα νὰ προχωρήσω σιγὰ σιγὰ στὸ δρόμο μου μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ δάσος» (67/1948). Ξέρει ὅτι ἀπλῶς «σκιαγραφεῖ τοπία», πού «γιὰ νὰ τὰ συνενώσει τοῦ εἶναι πολὺ δύσκολο». Ἔχει δραματική αὐτογνωσία γιὰ τὴν πρωτοτυπία, τὴν ἀλήθεια του (78/1948) και τὴν αὐθεντικότητά του: «Δὲν μπορεῖς νὰ γράψεις γιὰ τὸν ἑαυτό σου κάτι ἀληθινότερο ἀπ' ὅ,τι εἶσαι... γιὰτὶ γράφεις ἀπὸ τὸ πραγματικὸ ὕψος σου. Δὲν στέκεσαι σὲ ξυλοπόδαρα ἢ σὲ μιὰ σκάλα, ἀλλὰ στὰ ξυπόλυτα πόδια σου» (33/1937).

Σχετικὰ με τὸ πολυσυζητημένο θέμα τῶν ἐπιδράσεών του και τὶς ἐπιπτώσεις του στὴν ήθική —πού τὰ περιθώρια δὲν μοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ἐκθέσω

126. Βλ. ὑποσ. 33. Πρόκειται γιὰ σχόλια σὲ ἐξωτερικὲς περιστάσεις τῆς ζωῆς του, γιὰ ψυχικὲς καταστάσεις του και σχέσεις του με πρόσωπα πού ζοῦν ἀκόμα, πού θὰ εἶναι ἐνδιαφέρον ὡστόσο νὰ ἔλθουν κάποτε στὸ φῶς.

ἔδω—, εἶναι πολὺ ἀποκαλυπτικά ὅσα λέει γιὰ τὸ ὅτι «δὲν ἐπηρεάζεται» (1/1929) καὶ συγχρόνως γιὰ τὸ «πῶς ἐπηρεάζεται» (18-19/1931) καὶ «πῶς ἐννοεῖ τὴν ἐπίδραση στὸν καλλιτέχνη» (23/1932-34). Περιορίζομαι νὰ σημειώσω πῶς παραδέχεται σὲ ἀναφορὰ μὲ τὴν ἑβραϊκὴ καταγωγὴ του καὶ τὶς ἰδιοτυπίες τοῦ ἑβραϊκοῦ πνεύματος ὅτι «σκέπτεται μόνο ἄναπαραγωγικά», πῶς «δὲν ἐπινόησε —ἐκτὸς ὅταν ἦταν στὴ Νορβηγία τὸ 13-14 (61/1947)— καμιὰ «γραμμὴ σκέψης», ἀλλὰ μόνο «καινούργιες παρομοιώσεις» (18-19/1931). Καὶ κατονομάζει τὶς ἐπιδράσεις του, ποὺ σχεδὸν συμπίπτουν μ' ὅσες διέκριναν οἱ πιὸ εὐαίσθητες ἑρμηνεῖς. Σὲ συμπόρευση μὲ τὸν Breuer καὶ τὸν Freud ἔτσι βασικά ἀποτιμᾷ τὴν πρωτοτυπία του: «Πιστεύω πῶς ἡ πρωτοτυπία μου (ἂν αὐτὴ εἶναι ἡ σωστὴ λέξη) εἶναι μιὰ πρωτοτυπία ποὺ ἀνήκει μᾶλλον στὸ ἔδαφος παρὰ στὸ σπόρο. (Ίσως δὲν ἔχω δικό μου σπόρο.) Σπεῖρε ἓνα σπόρο στὸ ἔδαφός μου καὶ θ' ἀναπτυχθεῖ διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι σὲ κάθε ἄλλο ἔδαφος... τὸ θάρρος εἶναι πάντα πρωτότυπο» (36/1939-40)¹²⁷.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὀρισμένες παρατηρήσεις καὶ ἡ σχετικὰ ὀψιμη χρονολόγησή τους ἐντάσσουν τὶς σκέψεις αὐτὲς στὴν νεωτερικὴ του ἀντίληψη γιὰ τὴ γλώσσα καὶ συνεπῶς δὲν τίθεται θέμα γιὰ τὸ θεμιτὸ τῶν ἠθικῶν ἐκφράσεων¹²⁸, ἐντούτοις, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς ἀξίας ὑπάρχει στὶς σκέψεις αὐτὲς κάποια συνειδητὴ συνέχεια, ποὺ συνεχῶς ὁ Wittgenstein τὴν ἐπιβεβαιώνει σὲ διάφορες παραλλαγές, καὶ κυρίως μὲ τὴ μεταφορὰ τῶν «ξεραμένων αὐγότσουφλων». Παρατηρεῖ: «Ἡ σκέψη μου, ὅπως καὶ κάθε ἄλλου, ἔχει κολλημένα ἐπάνω της τὰ ξεραμένα λείψανα τῶν παλιῶν (μαραμένων) ἰδεῶν μου» (23/1932-33), ἀκόμα κι ὅταν λέει κάτι καινούργιο (44/1944). Νέο καὶ παλιὸ συμπορεύονται: «Μπορεῖς νὰ πεῖς κάτι νέο, κι ὅμως πρέπει ὅλα νὰ εἶναι παλαιά. Στὴν πραγματικότητα πρέπει νὰ περιοριστεῖς νὰ λὲς παλαιὰ πράγματα — καὶ συγχρόνως πρέπει νὰ εἶναι κάτι καινούργιο» (40/1941). Καὶ ὁμολογεῖ: «Ἐνῶ οἱ ἄλλοι προχωροῦν, ἐγὼ μένω σὲ μιὰ θέση» (66/1948)¹²⁹.

Στὶς σκέψεις αὐτὲς λέγονται πραγματικὰ γιὰ τὴν ἠθικὴ παλαιὰ πράγματα, ποὺ ἀνάλογά τους βρίσκουμε σ' ἄλλα γραφτά, κι ὅμως μᾶς φαίνονται

127. Γιὰ τὸ θάρρος, κατεξοχὴν στωικὴ ἀρετὴ, μιᾷ συχνὰ μὲ θαυμασμό (CV 11, 19, 35, 36, 38, 52).

128. Βλ. λ.χ. ἀναφορὲς σὲ «οἰκογενειακὲς ὁμοιότητες καὶ γλωσσικὰ παιγνίδια» (31/1937), σὲ «ἀντικείμενα σύγκρισης» (14/1931), σὲ ἀντίδραση στὴν ἰδεατὴ ἀκρίβεια (37/1940), στὴ φιλοσοφία ὡς θεραπεία (44/1949), στὴν ἀντιμετώπιση τῆς γλώσσας ὡς «ἀπέραντου διχτυοῦ μὲ παγίδες καὶ παραπλανήσεις» (18/1931), κλπ. Πρβλ. 17/1931, 66/1947, 46/1945 κλπ.

129. Βλ. ὅμως CV 27/1937: «Τὸ βρίσκω σωστὸ ν' ἀλλάζω συνεχῶς στάση... γιὰ νὰ μὴν πάθω ἀγκύλωση».

σαν κάτι καινούργιο. Τὸ δέος μπροστὰ στὸ ὑπερβατικὸ καὶ τὸ ἄρρητο, ἡ ἐσωτερικότητα καὶ ἡ προσωπικὴ ὕψι τοῦ ἠθικοῦ στοχασμοῦ του εἶναι στοιχεῖα παραμόνιμα, παρὰ τὶς φιλοσοφικὲς του μεταλλαγές, ἀλλὰ ἐδῶ ἀναεμφανίζονται μὲ διαφορετικὸ χρῶμα. Θεωρώντας τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου «μυστήριον» (79/1948), ἔχει συνεχῶς τὴ ματιά του στραμμένη στὸ βάθος κι ἐκεῖ θέτει τὰ ἐρωτηματικά (62/1947), ἐκεῖ ἀνακαλύπτει τὴν «ἀνθρωπικότητα» (1/1914). Κατηγορεῖ τὸν Schopenhauer γιὰ ρηχότητα, «γιατὶ ποτὲ δὲν ψάχνει βαθιά στὴ συνείδησή του» (36/1939-40) καὶ πιστεύει πὼς «ἓνας ἄνθρωπος δὲν θὰ εἶναι ποτὲ μεγάλος ἂν σφάλλει στὴν ἐκτίμηση τοῦ ἑαυτοῦ του, ἂν ρίχνει στάχτη στὰ μάτια του» (49/1946). Καὶ «ποτὲ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφτεῖ μιὰ σκέψη γιὰ τὸν ἄλλο, ὅπως δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ φορέσει τὸ καπέλο του» (2/1929).

Ἡ τάση στὸ ὑπερβατικὸ δὲν τὸν ἐγκαταλείπει: «Αὐτό, [δηλαδή κάτι τὸ ἀνεξήγητο] ἱκανοποιεῖ τὸν πόθο γιὰ τὸ ὑπερβατικόν· γιατί ὅσο οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ δοῦν τὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης νόησης», πιστεύουν φυσικά ὅτι μποροῦν νὰ δοῦν καὶ πέρα ἀπ' αὐτά» (15/1931). Καὶ παραμένει ἀνέφικτο τὸ ἀνέκφραστο, ἢ τουλάχιστον τὸ δυσέκφραστο. Ὁμολογεῖ πὼς «αὐτὸ ποὺ μπόρεσε νὰ ἐκφράσει δὲν εἶναι παρὰ τὸ μισό, μᾶλλον τὸ δέκατο ἀπ' ὅ,τι ἤθελε, τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ἓνα 'τραύλισμα'» (18/1931). Νιώθει κάποτε σὰν νὰ φιλοσοφεῖ «μὲ οὐλα χωρὶς δόντια καὶ σὰν νὰ εἶναι αὐτὸς ὁ μόνος σωστὸς τρόπος» (23/1932-34). Ἡ σιωπὴ μένει πάντα ἡ ἐντελὴς ἐκφραση: «Στὴν τέχνη εἶναι δύσκολο νὰ πεῖς κάτι τόσο καλά, ὅσο νὰ μὴν πεῖς τίποτα» (23/1932-34). Τὸ ἀναπάντητο γίνεται τροχοπέδη στὸ ἀπαντητό: «Ὅσο συνεχίζω νὰ συναντῶ ἐρωτήσεις ποὺ δὲν μπορῶ ν' ἀπαντήσω, εἶναι εὐνόητο πὼς δὲν εἶμαι ἀκόμα ἱκανὸς νὰ βρῶ τὸ δρόμο μου σὲ λιγότερο ἀπομακρυσμένες περιοχές» (66/1948). Καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὁμολογεῖ πὼς «ὑπάρχουν πραγματικὰ περιπτώσεις ὅπου ἔχει κανεὶς τὸ αἶσθημα τοῦ τί θέλει νὰ πεῖ, πολὺ πιὸ καθαρά ἀπ' ὅσο μπορεῖ νὰ ἐκφράσει μὲ λόγια» (79/1949). Τὸ σημαντικὸ παραμένει ἀπροσπέλαστο: «Ὅ,τι εἶναι αἰώνιο καὶ σημαντικό εἶναι συχνὰ κρυμμένο ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο μ' ἓνα ἀδιαπέραστο πέπλο. Ξέρει πὼς ὑπάρχει ἐκεῖ κάτω κάτι, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ. Τὸ πέπλο ἀντανακλᾷ τὸ φῶς τῆς μέρας» (80/1949). Μιλᾷ συνεχῶς, ἰδιαίτερα στὰ τελευταῖα του, γιὰ τὶς «χειρονομίες μὲ λέξεις» τοῦ θρησκευτικοῦ λόγου (85/1950), γιὰ τὸ μυστήριον τῆς ἔσχατης κρίσης (81/1949) καὶ γιὰ τὴ μουσικὴ ὡς τὴ γλῶσσα τοῦ ἀνέκφραστου (69, 73/1948).

Καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὸ «περιεχόμενο» τῆς ἠθικῆς ξαναβρίσκουμε ἐδῶ τὴν αἰσθητικὰ καὶ θρησκευτικὰ προσανατολισμένη ἠθικὴ τῶν γνωστῶν ἔργων καὶ ἀπόψεών του, ἀλλὰ καὶ προεκτάσεις τῆς νέας γιὰ τὴ γλῶσσα θεωρίας του στὴ γλῶσσα τῆς ἠθικῆς. Δὲν εἶναι ὅμως πιά ἐδῶ ἡ θέληση —ὡς ὅριο τοῦ κόσμου— φορέας καλοῦ καὶ κακοῦ, ἀλλὰ ἡ ἀνθρώπινη μα-

τιά, πού τελικά είναι τὸ ἴδιο: «Ἡ ἀνθρώπινη ματιά ἔχει τὴ δύναμη νὰ δίνει ἀξία στὰ πράγματα· τὰ κάνει ὅμως νὰ κοστίζουν πολὺ ἀκριβότερα» (1/1929). Σὲ ὁμοφωνία μὲ τὰ *Τετράδια* καὶ τὶς συζητήσεις μὲ τὸν Waismann, ἀλλὰ πολὺ πιὸ κατηγορηματικὰ καὶ τελεσίδικα, ἐπισημαίνει: «Ὅ,τι εἶναι ἀγαθὸ, εἶναι ἐπίσης θεϊκό. Ὅσο παράδοξο κι ἂν φαίνεται, αὐτὸ συνοψίζει τὴν ἠθικὴ μου. Μόνο κάτι ὑπερφυσικὸ μπορεῖ νὰ ἐκφράσει τὸ Ὑπερφυσικό» (3/1929). Ὅπως καὶ στὴ *Διάλεξη* τὸ ἀγαθὸ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο: «Δὲν μπορεῖς νὰ ὀδηγήσεις τοὺς ἀνθρώπους σὲ ὅ,τι εἶναι ἀγαθὸ. Μπορεῖς μόνο νὰ τοὺς ὀδηγήσεις σὲ κάποιο μέρος ἢ σὲ ἄλλο. Τὸ ἀγαθὸ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν γεγονότων» (3/1930). Καί, παρὰ τὴ διασύνδεσή της μὲ τὸν πολιτισμό, ἡ ἀξία εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐκφρασὴ της: «Ἡ ἐξαφάνιση ἑνὸς πολιτισμοῦ δὲν σημαίνει τὴν ἐξαφάνιση τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας, ἀλλὰ μόνο μερικῶν μέσων τῆς ἐκφρασῆς της» (6/1930). Παραμένει πάντα ὡστόσο ἀντίμαχος τῆς ἀπολυτοκρατίας: «Τίποτα ἀπ' ὅ,τι κάνουμε δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ὑπερασπιστοῦμε ἀπόλυτα καὶ τελικά, ἀλλὰ μόνο σὲ ἀναφορὰ σὲ κάτι ἄλλο πού δὲν ἀμφισβητεῖται. Δηλαδή δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ καμιὰ αἰτιολόγηση γιατί πρέπει νὰ πράττει κανεῖς (ἢ νὰ ἔχει πράξει) ἔτσι. Ἐκτὸς κι ἂν ἔτσι πράττοντας δημιουργεῖς μιὰ τέτοια κατάσταση πού πάλι γίνεται ἓνας στόχος πού δέχεσαι» (16/1931). Ἡ ἀποδοχὴ αὐτὴ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν «προσωπικὴ ὑπόθεση» τῆς *Διάλεξης* καὶ δὲν χρειάζεται νὰ ἀναχθεῖ στὴν υἱοθέτηση μιᾶς στάσης κατὰ τὴ μετα-ἠθικὴ συγκινησιοκρατία. Οὔτε πιστεύει πὼς ἡ γνώση μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὴ λύση τῶν ἠθικῶν προβλημάτων (34/1939). Ἡ δυσκολία ἐξ ἄλλου διατύπωσης μιᾶς σωστῆς ἠθικῆς κρίσης ἐπισημαίνεται στὴν κριτικὴ τοῦ τῶν δοκιμίων τοῦ Macaulay (22/1937).

Σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο στὶς *Διαλέξεις* τοῦ πού μᾶς συνόψισε ὁ Moore ἀναζητᾷ ἓνα μέτρο σύγκρισης ἢ λόγους γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ του κρίση: «Ζητεῖστε τοὺς λόγους γιὰ νὰ χαρακτηρίσετε κάτι καλὸ καὶ ὁμορφο καὶ τότε ἡ ἰδιότυπη γραμματικὴ τῆς λέξης «ἀγαθὸ» θὰ γίνῃ φανερὴ» (24/1933), ἀναγνωρίζοντας ὅτι, ὅπως καὶ στὴ μουσικὴ, τὸ παράδειγμα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο κάτι εἶναι σωστό, τοῦ εἶναι σκοτεινὸ (57/1947).

Γενικὰ ὅμως στὶς σκέψεις αὐτὲς ἡ ἠθικὴ εἶναι περισσότερο στάση ζωῆς, ἀλήθεια ζωῆς, προτροπὴ γιὰ ἐσωτερικὴ ἀλλαγὴ, παρὰ θεωρητικὴ ὑπόθεση. Γράφει: «Μιὰ ἐξομολόγηση πρέπει νὰ εἶναι μέρος τῆς νέας ζωῆς σου» (18/1931). Καὶ ἀκόμα: «Κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ τὴν ἀλήθεια, ἂν δὲν ἔχει δαμάσει τὸν ἑαυτό του... ἡ ἀλήθεια μπορεῖ μόνο νὰ εἰπωθεῖ ἀπὸ κάποιον πού βρίσκεται ἤδη σ' αὐτὴ σὰν στὸ σπίτι του· ὄχι ἀπὸ κάποιον πού ζεῖ μέσα στὸ ψέμα καὶ φεύγει κάποτε ἀπὸ τὸ ψέμα πρὸς τὴν ἀλήθεια σὲ κάποια περίσταση» (35/1939-40). Ζητᾷ τὴν ἀπόλυτὴ συνέπεια ἀνθρώπου

καί έργου (65/1949) καί δίνει άπαράμιλλα ψήγματα βαθιά κατασταλαγμένης πρακτικής σοφίας¹³⁰, θεωρώντας τόν άνθρωπο «δηλητήριο στόν άλλο... μοχθηρό καί συγχρόνως άθώο», μέ τήν εύχή «νά έχει σκέψεις πού είναι σέ ειρήνη. Γιατί αυτό κάποιος πού φιλοσοφεί ποθεΐ» (43/1942).

Ό στωικισμός πού διακρίναμε ιδιαίτερα στα *Τετράδια* —ιδιοσυγκρασιακός καί φιλοσοφικός— συνδυασμένος έδω μέ κάποιον ήρακλειτισμό άποτελεΐ μιá έκδηλη συνιστώσα τών ήθικών του άφορισμών. Χαρακτηριστική άπό τή δυαδική αυτή άποψη τόσο για τή μορφή όσο καί για τó περιεχόμενο είναι ή προτροπή: «Άφησε άπλως τή φύση νά μιλήσει καί άναγνώρισε μόνο ένα πράγμα ψηλότερο άπό τή φύση, αλλά όχι αυτό πού μπορούν νά νομίσουν οί άλλοι» (1/1929). Γενικά ήρακλειτική μοιάζει ή αντιδιαστολή «έγώ - οί άλλοι, πού μου είναι ξένοι» (10/1931), ή έμφαση στό χαρακτήρα (15/1939-40), ή «δίζησις έαυτού» (36/1939-40), ή άναζήτηση του «κρυμμένου» (27/1937), ή θεώρηση του στοχαστή ως «ίχνογράφου πού στοχεύει νά άναπαραστήσει όλες τις έσωτερικές σχέσεις ανάμεσα στα πράγματα» (12/1930), ή προσπάθεια «νά πεΐ πάλι καί πάλι τó ίδιο πράγμα», οί μεταφορές ύπνου - ξύπνιου, όνείρου - πραγματικότητας καί ή άμηχανία του πώς ν' αρχίσει ένα βιβλίο: «Κι έδω φτάνουμε στη δυσκολία του 'τά πάντα ρεΐ' (all in flux). Ίσως αυτό είναι τó σημείο πού πρέπει ν' αρχίσω» (8/1930).

Όλα αυτά βέβαια ίσως είναι τόποι κοινοί σέ δυό συγγενικές ιδιοσυγκρασίες. Καί ή άμφισβήτηση του λογικού καί όντολογικού στόχου του *Tractatus* για χάρη του ήθικού δέν μπορεί παρά νά άνακαλέσει τή θεώρηση του *Περί φύσεως* του Ήράκλειτου ως έργου «πολιτικού» καί «θεολογικού» άπό τή δοξογραφία¹³¹. Μέ τó στωικισμό ωστόσο, είναι δύσκολο νά μὴν εικάσει κανείς κάποια γνωριμία φιλοσοφική. Δέν μπορεί νά είναι συμπτωματική ή έγγύτητα μέ τó πνεύμα *Τών εις έαυτόν* του Μάρκου Αύρήλιου στόν άφορισμό της προμετωπίδας.

Τό θρυλικό στωικό ιδεώδες της άπάθειας άνακαλεΐ ή άταραξία πού όραματίζεται: «Τό ιδανικό μου είναι κάποια ψυχρότητα. Ένας ναός πού δίνει ένα σκηνικό για τά πάθη χωρίς νά άνακατώνεται μαζί τους» (2/1929). Ό στωικισμός του Wittgenstein φαίνεται νά συνδυάζεται μέ τόν έβραϊσμό του¹³², άντανakλώντας ίσως τις ιδέες της έποχής του για τή Στοά σέ συνάρ-

130. Βλ. 31/1937, 21/1937, 74/1949, 11/1931 κλπ.

131. Πιο συγκεκριμένα λέει ό Δ.Λ. IX 5: Ήράκλειτος Α1: *Τό δέ φερόμενον αυτού βιβλίον έστí μὲν άπό του συνέχοντος Περί φύσεως, διήρηται δέ εις τρεις λόγους, εις τε τόν περί του παντός καί πολιτικόν καί θεολογικόν». Ό Διόδοτος όμως: οὗ φησι περί φύσεως είναι τó σύγγραμμα, αλλά περί πολιτείας, τά δέ περί φύσεως έν παραδείγματος είδει κείσθαι* (15). Πρβλ. Ch. Kahn, *The Art and Thought of Heraclitus*, Cambridge 1978, 21.

132. Για τó κάποτε «έβραϊκό του σύμπλεγμα» βλ. Fania Pascal, ό.π. 47-50.

τηση με τή σημιτική υπόθεση¹³³. Λέει: «... Ἡ τραγωδία εἶναι κάτι τὸ μὴ ἑβραϊκό» (1/1929). Καὶ ἀργότερα: «Σ' αὐτὸ τὸν κόσμον [τὸ δικό μου] δὲν ὑπάρχει τραγωδία, οὔτε ἡ ἄπειρη ποικιλία τῶν περιστάσεων ποὺ κάνει νὰ προκύψει ἡ τραγωδία» (9/1931). Καὶ ἄλλοῦ: «Ὁ Ἑβραῖος πρέπει στὴν κυριολεξία νὰ ἀποβλέπει ὅλα τὰ πράγματα νὰ μὴν τοῦ εἶναι τίποτα» (19/1930), ποὺ ἀπηχεῖ τὴν ἐσωτερικὴ ἀποδέσμευση τοῦ Ἐπικτήτου ἀπὸ τὰ ἐξωτερικά. Καὶ ἀπερίφραστα στωικὴ εἶναι ἡ δεοντολογικὴ ἄποψη τῆς φύσης (41/1941). Εἶναι ἀκόμα τόσο κοντὰ στὶς διαπιστώσεις τοῦ Σενέκα γιὰ τὴ ματαιότητα τῶν ταξιδιῶν¹³⁴ οἱ παραινέσεις: «Ἄν θέλεις νὰ κατέβεις βαθιά, δὲν χρειάζεται νὰ ταξιδέψεις μακριά. Πράγματι δὲν χρειάζεται ν' ἀφήσεις τὸ ἄμεσο καὶ οἰκεῖο περιβάλλον σου» (50/1946). Αὐτὸ τὸ πνεῦμα, ὅσο κι ἂν ἐμφανίζεται σὰν ἀπόσταγμα χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἔχει τὸ παράγγελμα: «Αὐτὸ ποὺ χρειάζεται εἶναι ν' ἀλλάξεις τὴ ζωὴ σου, ἢ τὴν κατεύθυνση τῆς ζωῆς σου» (53/1946), ἐνῶ ἡ παρομοίωσή του στὸ στοχασμὸ 63/1947 σχετικὰ με «τὴν ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας τῆς θέλησης» θυμίζει τὴ μεταφορὰ τοῦ κυλίνδρου ἀπὸ τὸν Χρύσιππο, ἀλλὰ γιὰ τὴν κάποια ὑπεράσπισή της¹³⁵. Καὶ στωικὴ πρωταρχικὰ εἶναι ἡ ἄρνησή του τοῦ κακοῦ καὶ ἡ θεώρησή του ὡς πλάνης (67/1948), καθὼς καὶ ἡ θετικὴ ἀξιολόγηση καὶ κατάδειξη τῆς παιδευτικῆς σημασίας τῆς ἀντοχῆς στὸν πόνο (71/1948) καὶ ἡ διεκδίκηση τοῦ ταλέντου νὰ «δημιουργεῖ συνεχῶς ἀρετὴ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη» (76/1951). Μόνο ὀρθόδοξος στωικὸς θὰ μπορούσε νὰ ἐκφράσει ἔτσι τὸ αἶσθημα «τῆς ἀποδοχῆς τῶν γιγνομένων»: «Τὰ βάσανα εἶναι σὰν τὶς ἀρρώστιες. Πρέπει νὰ τὰ δεχτεῖς. Τὸ χειρότερο ποὺ μπορεῖς νὰ κάνεις εἶναι νὰ ἐπαναστατεῖς ἐναντίά τους. Σοῦ ἐπιτίθενται ἀπὸ ἐξωτερικὲς καὶ ἐσωτερικὲς αἰτίες. Καὶ τότε πρέπει νὰ πεῖς ἀπλῶς στὸν ἑαυτό σου: Ὅχι ἄλλη ἐπίθεση!» (79/1949).

Ἕνα πάντρεμα χριστιανικῆς καὶ στωικῆς ἠθικῆς εἶναι φανερό σὲ πολλές σκέψεις, καὶ ἓνας ἐκδηλὸς ἰδιότυπος χριστιανισμός, σύμφωνος με τὸ πρωτοχριστιανικὸ ἰδανικὸ τοῦ Tolstoy, χωρὶς δογματισμοὺς καὶ κυρίως χωρὶς τὰ λάθη ποὺ τοῦ φόρτωσε ἡ φιλοσοφία (83/1949) τὸν διαπνέει σὲ πολλοὺς στοχασμοὺς¹³⁶. Στὰ θρησκευτικὰ παραγγέλματα δὲν ἀναζητεῖ λογικὴ δικαίωση, οἱ θρησκευτικὲς μεταφορὲς «κινοῦνται στὸ χεῖλος μιᾶς

133. Βλ. κυρίως Max Pohlenz, *Stoa und Semitismus*, «Neue Jahrbch. f. Wiss. u. Jugendb.» (1926) 257.

134. Seneca, *Epistulae Morales* 28, 104. Βλέπε παλαιὸ μελέτημά μου Ὁ Σενέκας καὶ ὁ Καβάφης. Ἕνας φιλόσοφος κοσμοπολίτης γιὰ τὸ ταξίδι καὶ ἡ πόλη τοῦ Καβάφη, «Καινουργία Ἐποχῆ» 1964, 138-147.

135. SVF II 974.

136. Γιὰ τὸν ἰδιότυπο χριστιανισμό του βλ. CV 13, 18, 26, 28, 30, 32, 46, 53 κλπ. 50: «Ὁ πολιτισμὸς χωρίζει τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ κάθε τι ψηλὸ, δηλ. τὸ θεό».

αβύσσου» (29/1937) καί «τὸ μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου ἀδράχνεται μὲ πίστη, δηλαδή μὲ ἀγάπη, κι ὄχι μὲ τὴν ἀλήθεια τοῦ λόγου» (32/1937). Γιατί, «γιά τὴ σωτηρία δὲν χρειάζεται σοφία, ἀλλὰ πίστη ἀπὸ τὴν καρδιά καὶ τὴν ψυχή. Μόνο ἡ ἀγάπη πιστεύει στὴν Ἀνάσταση» (33/1937). Καὶ προτρέπει: «Ἐμπρός, πίστευε, δὲν κάνει κακό» (45/1944).

Πόσο ἡ ήθική του ἀκουμπᾷ στὴ θρησκευτικότητα εἶναι φανερό ἀπὸ τὴ λαχτάρα του γιὰ τὴ γαλήνη καὶ τὴ σιγουριά τῆς πίστεως: «Εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβει κανεὶς τὸν ἑαυτό του, γιατί μιὰ πράξη στὴν ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ παρακινηθεῖ κανεὶς ἀπὸ καλὰ καὶ γενναιόδωρα κίνητρα εἶναι κάτι ποὺ μπορεῖ ἐπίσης νὰ κάνει ἀπὸ δειλία καὶ ἀδιαφορία. Βέβαια μπορεῖ κανεὶς νὰ πράττει ἔτσι κι ἀλλιῶς ἀπὸ γνήσια ἀγάπη, ἀλλὰ ἐξίσου καλὰ ἀπὸ δολιότητα καὶ κρύα καρδιά. Ὅπως ἀκριβῶς δὲν εἶναι κάθε εὐγένεια μορφὴ ἀγαθότητας. Καὶ μόνο ἂν μποροῦσα νὰ βυθισθῶ στὴ θρησκεία, θὰ μποροῦσα νὰ κατασιγάσω αὐτὲς τὶς ἀμφιβολίες. Γιατί μόνο ἡ θρησκεία θὰ εἶχε τὴ δύναμη νὰ καταστρέψει τὴ ματαιότητα ποὺ διεισδύει σὲ κάθε γωνιὰ καὶ σχισμάδα» (48/1946).

Ἡ θρησκεία εἶναι γι' αὐτὸν «σὰν τὸν ἥρεμο πυθμένα τῆς θάλασσας στὸ βαθύτερο σημεῖο της, ποὺ παραμένει ἥρεμος, ὅσοδῆποτε ψηλὰ κι ἂν εἶναι τὰ κύματα στὴν ἐπιφάνεια» (53/1946). Καὶ συνεχῶς ἀντιπαραθέτει τὴ θερμὴ, «γεμάτη πάθος καὶ χρώματα» πίστη στὴν «γκρίζα καὶ κρύα σοφία» (53, 56, 62) καὶ μιᾷ «γιὰ τὸ φῶς ἀπὸ ψηλά», ποὺ φωτίζει καὶ ζωντανεύει τὸ ἔργο (59/1947). Γενικὰ ἡ θρησκευτικὴ πίστη, «ἐμπλοκὴ μὲ πάθος σ' ἓνα σύστημα ἀναφορᾶς» εἶναι πρὸ πάντων τρόπος ζωῆς, ἐκτίμηση ζωῆς, ἐμπιστοσύνη, ἐγγύηση, πίστη στὰ ἄλλα πνεύματα (73/1949) ἀλλὰ καὶ ἀκροβατισμὸς στὸν ἀέρα (71/1948). Τὸ δόγμα τῆς θεϊκῆς κρίσης πρέπει νὰ συμπληρώνει τὴν ήθική διαπαιδαγώγηση (81/1945). Στὴ θρησκεία δὲν ἔχουν σημασία οἱ λέξεις, ἀλλὰ ἡ διαφορὰ ποὺ κάνει στὸν τρόπο τῆς ζωῆς (85/1951). Καὶ ἡ καλύτερη ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς τοῦ θεοῦ θὰ ἦταν ἓνα εἶδος ἀνατροφῆς, ἓνα συγκεκριμένο σχῆμα ζωῆς. Παραμονὴ στὴ θρησκευτικὴ σφαῖρα σημαίνει ἀγώνα (86/1950). Ψιθυρίζει τὸν τελευταῖο χρόνο τῆς ζωῆς του: «Σὲ κρίνω ἀπὸ τὸ ἴδιο σου τὸ στόμα. Οἱ πράξεις σου σὲ κάνουν νὰ φρίττεις ἀπὸ ἀηδία ὅταν βλέπεις νὰ τὶς πράττουν ἄλλοι ἄνθρωποι» (87/1951).

Ὅπως καὶ ἡ θρησκεία, ἔτσι καὶ ἡ τέχνη, καὶ μάλιστα ἡ ποίηση, μπορεῖ νὰ μεταφέρει σκέψεις χωρὶς λέξεις (15/1931). Ἀλλὰ κι ἐκεῖ «εἶναι δύσκολο νὰ πεῖς κάτι τόσο καλὰ ὅσο νὰ μὴν πεῖς τίποτα» (23/1932-34). Σὲ κάθε μορφὴ τέχνης «ὡπάρχει τὸ δάμασμα ἐνὸς θεριοῦ» (37/1946). Κι ἐνῶ μιᾷ γιὰ τὴν «ἀντιποιητικὴ ἰδιοσυγκρασία» του, σύμφυτη μὲ τὸ ἐβραϊκὸ τοῦ πνεῦμα καὶ τὴν ἔμφασή του στὸ συγκεκριμένο (6/1930), πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὁμολογεῖ τὴν οἰκείωσή του μὲ τὴν «ποιητικὴ διάθεση» ὡς «διάθεση εὐαισθησίας στὴ φύση, κατὰ τὴν ὁποία οἱ σκέψεις μοιάζουν τόσο ζωηρὲς

ὅσο ἡ φύσις ἡ ἴδια». Καὶ προσθέτει: «Ὅ,τι δίνει στὶς σκέψεις μου τὴ λάμψη τοὺς στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ἓνα φῶς ποὺ λάμπει σὰν ἀπὸ πίσω τοὺς. Δὲν λάμπουν καθαυτές» (66/1948). Διακηρύσσει τέλος πὼς «ὅλη ἡ φιλοσοφία ἔπρεπε στὴν πραγματικότητα νὰ γράφεται ὡς ποιητικὴ σύνθεση» (24/1933-34).

6. Παρατηρεῖ ὁ Bell σ' ἓνα σημεῖο τῆς σάτιράς του¹³⁷:

«Τὶς ἀξίες ποὺ ξεφεύγουν ἀπ' ὅλους τοὺς φιλοσόφους
τὶς ἀδράχνουν οἱ ποιητὲς καὶ τοὺς δίνουν μορφὴ καὶ σχῆμα».

Πραγματικὰ δὲν εἶναι τόσο σὰν φιλόσοφος ποὺ μίλησε ὁ Wittgenstein γιὰ τὴν ἀξία. Στὴν ιδιότητα αὐτὴ βασικὰ τοῦ ἔμεινε ἄρρητη. Μίλησε ὅμως γι' αὐτὴ σὰν ἄνθρωπος· καὶ μίλησε σὰν «ποιητὴς», ποὺ «μιλάει μὲ παρομοιώσεις καὶ μεταφορές». Γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἠθικὴ, τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴν αἰσθητικὴ του στάση στὸν κόσμος, γιὰ νὰ κουβεντιάσει ἔτσι τὸ ἀνείπωτο, δὲν χρησιμοποίησε ὁ φιλόσοφος τῆς κοινῆς γλώσσας τὴν «παλιὰ πόλη», ὅσο κάτι σὰν αὐτὸ ποὺ ἔλεγε στὶς *Ἐρευνες* «τὰ προάστια τῆς γλώσσας». Καὶ εἶναι στὴν ποιητικὴ ὑφὴ τῆς ἀξιολογικῆς του γλώσσας ποὺ ἔγκειται κυρίως ἡ μαγεία του, ἴσως γιὰ μερικοὺς ἢ προσωπικὴ συμβολὴ του στὸ χῶρο τοῦ φιλοσοφεῖν. Μιλώντας γενικὰ γιὰ τὴ δημιουργικὴ του γλώσσα, τὸν ἀναγνωρίζει ὁ W. Schibler¹³⁸ «μαέστρο στὴ χρῆση τῆς ἀναλογίας, τῆς μεταφορᾶς καὶ τῆς ἐντυπωσιακῆς παράθεσης». Πιστεύει πὼς ὅλες οἱ ἀποφάνσεις τοῦ φιλοσόφου —ποὺ ὀνόμασε τὶς φιλοσοφικὲς δηλώσεις «ἀστεῖα τῆς γραμματικῆς» καὶ ἰσχυρίστηκε πὼς τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα γεννιῶνται «ὅταν ἡ γλώσσα ἔχει σκόλη» καὶ «χώρεσε ὅλη τὴ φιλοσοφία σὲ μιὰ σταγόνα διδασκαλίας γιὰ τὴ γλώσσα»— εἶναι «μεταφορικὲς, ἀναλογικὲς καὶ ἐντυπωσιακὲς παρεκκλίσεις ἀπὸ τὴν κοινὴ γλώσσα». Θεωρεῖ τὰ κείμενά του «λευκώματα, σκιαγραφίες τοπίων», ἀπόσταγμα τῆς «δημιουργικῆς χρήσης» του τῆς προσωπικῆς του γλώσσας. Πιστεύει πὼς ὁ Wittgenstein δὲν μᾶς ἔδωσε τόσο μιὰ καινούργια φιλοσοφία, ὅσο ἓνα νέο τρόπο τοῦ φιλοσοφεῖν, ὑπόδειγμα καθαρῆς ποίησης. Καὶ ἐπισημαίνει τὴ σχέση τῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσας μὲ τὴν ποίηση ὡς προσπάθειας δημιουργίας νοημάτων, προσπάθειας νὰ μάθουμε τὴ γλώσσα μας. Καὶ παρατηρεῖ ὁ T. Binkley¹³⁹ ὅτι, μολονότι ὕφος καὶ σκέψη πᾶνε μαζί, συχνὰ τὸ ὕφος τοῦ Wittgenstein γίνεται ἐμπόδιο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς φιλοσοφίας

137. Ὅ.π. 71.

138. Βλ. ὑποσ. 26, σσ. 1, 3, 6, 8, 9-10. Πρβλ. Viggo Rossvaer, «Philosophy as an Art Form», *Wittgenstein-Ästhetik und Transcendentale Philosophie, Akten eines Symposiums in Bergen 1980*, Wien 1981, 25-31.

139. *Wittgenstein's Language*, The Hague 1973, VII.

του· γιατί «ό ιδιότυπος τρόπος γραφής του αιχμαλωτίζει τὸ ἐνδιαφέρον... πρὶν ἀκόμα ὑποψιασθεῖ ὁ ἀναγνώστης τί συμβαίνει φιλοσοφικά. Τὸ ὕφος τοῦ δουλεύεται μὲ παραβολές, μύθους, ἀναλογίες καὶ μεταφορές εἶναι μερικὰ ἢ φιλοσοφία του». Καὶ εἶναι ὅπωςδῆποτε ἡ ἠθικὴ του.

Δὲν εἶναι μόνο οἱ τολμηρές του μεταφορές καὶ οἱ παρομοιώσεις¹⁴⁰ τοῦ πασχίζουν νὰ ἐκφράσουν τὸ ἀνείπωτο, ἀλλὰ καὶ κάποια θεωρητικὴ τους ἐπιτίμηση. Λέει: «Μιὰ καλὴ παρομοίωση δροσίζει τὸ πνεῦμα» (1/1929). Καὶ καυχιέται: «Μπορῶ ἀκόμα νὰ κάνω ὠραῖες παρομοιώσεις». Μ' αὐτὲς εἶναι κυρίως ποὺ ἐντυσε τὶς «ἄ-νοησίες» του, ποὺ κουβέντιασε τὴ σιωπὴ του. «Μὴ φοβᾶσαι γιὰ τ' ὄνομα τοῦ θεοῦ νὰ λὲς ἄ-νοησίες. Ἀλλὰ πρέπει νὰ προσέχεις τὶς ἄ-νοησίες σου» (80/1949), λέει καὶ πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.

Ἡ ἠθικὴ τοῦ Wittgenstein ὅπωςδῆποτε δὲν εἶναι μόνο ἡ ἠθικὴ τοῦ *Tractatus* καὶ τῆς *Διάλεξης*. Βρῆκε πολλοὺς τρόπους ὁ φιλόσοφος νὰ κουβεντιάσει τὴ σιωπὴ του καὶ βασικὰ τὰ «ἐκ βαθέων» *Εἰς ἑαυτόν* του. Τί ἀκριβῶς εἶπε, δύσκολο νὰ τὸ πεῖ κανεὶς. Ὁ Wittgenstein, ὅπως ὁ ἄναξ οὐ τὸ μαντεῖον ἔστι τὸ ἐν Δελφοῖς οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει, ἀλλὰ σημαίνει (Ἡράκλειτος 93 DK)¹⁴¹. Καὶ πολλοί, ἂν καὶ ἀκοῦνε τὸ *Λόγο* του, δὲν τὸν ἐννοοῦν. Εἶμαι ἀκόμα ἀπ' αὐτοῦς. Ἀφήνομαι μόνο στὴ μουσικὴ του, ποὺ «λέει τὸ ἀνείπωτο κατὰ τρόπο ἀνείπωτο σ' αὐτὸ ποὺ ἔχει εἰπωθεῖ»¹⁴².

L. WITTGENSTEIN'S ETHICAL APHORISMS: THE MODERN "TO HIMSELF" OR HOW CAN SILENCE BE TALKED ABOUT

Summary.

About 1930 Julian Bell lampooned Wittgenstein for placing values beyond the world, for considering ethical statements nonsensical and still for breaking his own "vow of silence" in talking ethics and aesthetics "day and night". Russell had also remarked in his "Introduction" to the *Tractatus* that, although Wittgenstein placed ethics "in the mystical, inexpressible region, nevertheless, he was capable of conveying his ethical opinions".

140. CV 1, 19, 20, 23, 29, 31, 37, 39, 47, 49, 53, 62 κλπ.

141. Βλ. Ζήσιμου Λορεντζάτου, «Ὁ *Tractatus* τοῦ Wittgenstein καὶ ὁ ἄναξ οὐ τὸ μαντεῖον...». Παρουσίαση, *Tractatus*, ὁ.π. 9-23.

142. Παραλλαγή τοῦ πιὸ κάτω σχολίου τοῦ Wittgenstein (Engelmann, *Letters from L. Wittgenstein* 6/9.4.17): «The poem by Uhland is really magnificent. If only you do not try to utter what is unutterable, then nothing is lost. But the unutterable will be -unutterably- contained in what has been uttered».

As a matter of fact, according to the Tractarian doctrine of ethical silence—subsequent to Wittgenstein's theory of significant language as picturing the world—ethics is unsayable and should be passed over in silence, even if ethical statements were to be taken as elucidations together with the philosophical propositions of the *Tractatus*. For all the advances of the *Lecture on Ethics*, since the doctrine of the supernatural character of ethics was still held, the transcendental idealism of the *Tractatus* was equally valid and ethical expressions were also considered nonsensical. As it is well known, Wittgenstein's "metaethical" views changed during the middle and final phases of his philosophy as a corollary of his shifting from the meaning to the use of language and of his substituting grammar for logic. The argument for the inexpressibility of ethics was implicitly dropped, ethics came to be regarded as one of the forms of life with its own language game, and ethical expressions were re-admitted to significance. However, since in these periods Wittgenstein said practically nothing on ethics in his technical works, his earlier views became "canonical" and his moral aphorisms were mostly considered somehow inconsistent with them.

Wittgenstein though, in the above mentioned lecture defined ethics as the universal "tendency to go beyond the world and significant language", and showed great respect for it as a "document of the tendency of the human mind to say something about the ultimate meaning of life". In a later discussion he considered this "thrust against the limits of language" as a personal matter, in which a man can speak "in the first person" only "for himself", irrespective of any explanation and theory. For, "if he needed a theory in order to explain to another the essence of the ethical, the ethical would have no value at all".

It is in this light that the recently published collection of notes about ethics, art, religion and other subjects, under the English title *Culture and Value* (Oxford 1980), should be seen, although almost all of these reflections date from the middle and later periods, when the doctrine of the inexpressibility of values was practically abandoned and value statements were considered meaningful within their cultural context. Yet, the awe in front of the transcendental is still manifest in some of them, and their personal, intimate character too prominent to allow them to be taken simply as describing human phenomena.

Being convinced by the editor of this volume that "these notes can be properly understood and appreciated only against the background of Wittgenstein's philosophy and, furthermore, that they make a contribution to our understanding of that philosophy", I have tried in this paper, dedicated to Wittgenstein *in memoriam* for the 30th anniversary of his death, to present

some of his moral aphorisms contained in it and make some comments on them, after I have given a short account of his “metaethical” and moral views found in other writings and testimonies.

Wittgenstein could not write a book on ethics considering such a book “intrinsically sublime” and too wonderfull to be possible. Yet, apart from the theoretical and normal ethical views of the *Tractatus* and the *Lecture on Ethics*, he advanced some ethical opinions in his *Lectures on Aesthetics*. We also have valuable additional information about his ethical views and attitudes from Moore’s account of his 1930-33 lectures, from his discussions with Waismann, and from some theses recorded by Rush Rhees. Moreover, the positivist and existentialist —mostly negative to ethics— interpretations of the *Tractatus* have been recently modified, due to some re-interpretations of this work, considered not only as an “ethical deed”, but also as an ethical work in itself, on account of a new reading of the “Preface” and the famous letter to von Ficker along with some recent biographical documents.

After a presentation of his main ethical and moral views and a full survey of all the available bibliography on Wittgenstein’s ethics, I have summarized some of the ethico-religious aphorisms found in the *Notebooks*, especially those not included in the *Tractatus*, as an introduction to my tentative appreciation of the recently published aphorisms. I view these aphorisms as a modern version of Marcus Aurelius’s *Meditations*, or “Thoughts addressed *To Himself*” on account of both their form and content and of what Wittgenstein himself said of his philosophy: “Nearly all my writings are private conversations with myself; things that I say to myself tête à tête” (CV 77/1948).

These reflections take up the dialectics of the *Notebooks* in a certain sense, after the gap of Wittgenstein’s philosophical silence and life of ethical action. In both, Wittgenstein speaks mostly as an ethical personality, a religious and aesthetic man, and not as a “metaethical” philosopher. There is, in both documents a traditional theonomic ethics with discernible Stoic attitudes (and in the aphorisms of an occasional Heraclitean shade). In these aphorisms, moreover, Wittgenstein speaks as a poet with similes and metaphors, using language in an extraordinary way and viewing the world aesthetically. The assessment of certain scholars that Wittgenstein’s main contribution to philosophy was a new philosophical style rather than a new philosophy is fully justified by theses aphorisms which will conduce to our viewing Wittgenstein as a sensitive intellectual of a traditional sort and not only as a radical logician. And they will help us to understand his saying: “How can I be a good logician if I am not yet a man?”.

Athens

Myrto Dragona-Monachou

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ